
Pokasacyjne losy opactwa cystersów w Łądzie na podstawie źródeł archiwalnych zachowanych w zespołach akt: "Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego i Komisja Województwa Kaliskiego" z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie

Hereditas Monasteriorum 5, 65-106

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Pokasacyjne losy opactwa cystersów w Łądzie
na podstawie źródeł archiwalnych zachowanych
w zespołach akt: *Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa
Polskiego i Komisja Województwa Kaliskiego z zasobu
Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie**

Opactwo cystersów w Łądzie nad Wartą zostało skasowane na podstawie tzw. dekretu supresyjnego podpisanego 17 IV 1819 r. przez arcybiskupa warszawskiego Franciszka Skarbka-Malczewskiego. Dekret ten był wyrazem przemian politycznych i terytorialnych na ziemiach polskich spowodowanych rozbiorami, które miały wpływ także na zmianę organizacji Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim po kongresie wiedeńskim. Bez mała rok wcześniej, 30 VI 1818 r., papież Pius VII wydał bullę *Ex imposita Nobis*, wprowadzającą nowy podział diecezji w Królestwie Kongresowym, dostosowując tym samym administrację kościelną do państwowej. Papież uwzględnił także propozycję Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: KRWRiOP) skasowania pewnej części domów zakonnych, opactw i ich uposażeń w celu poprawy warunków bytu duchowieństwa świeckiego. Kościół zatrzymał niewielkie majątki będące źródłem uposażenia probostw i klasztorów¹.

Ofiarą kasaty z 1819 r. padły wszystkie domy zakonne cystersów na terenie Królestwa Polskiego: „*Abbatias cum Monasteriis Ord. Cisteriensium in Jędrzejow et Łąd ac Monasteria in Pokrzewnica [czyli w Koprzywnicy], Wąchock, Sulejów*”².

Materiały do dziejów cystersów z Łądu, nieliczne z okresu przedkasacyjnego oraz stonkowo liczne urzędowe, powstałe w okresie kasaty i zarządzania (do 1850 r.) majątkiem opactwa przejętym przez rząd Królestwa Polskiego, zachowały się w Archiwum

* Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2016. Scientific work financed by the Ministry of Science and Higher Education under the name of the “National Programme for the Development of Humanities” in the years 2012–2016.

1 Szeroko genezę kasaty 1819 r. przedstawia F. T. BOROWSKI, *Dekret kasacyjny z roku 1819 i jego wykonanie w stosunku do zakonów diecezji sandomierskiej*, „*Studia Sandomierskie*”, 18, 2011, s. 12–48.

2 Kopia dekretu supresyjnego prymasa Malczewskiego znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), w aktach zespołu *Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego* (dalej: CWWKP), sygn. 802, łac., s. 11–14.

Głównym Akt Dawnych w Warszawie w dwóch zespołach akt: *Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego* (dalej: CWWKP) i *Komisja Województwa Kaliskiego* (dalej: KWK) (zob. Aneks, nr 1).

Nazwa pierwszego z nich nie ma związku z wytwórcą akt, lecz raczej jest następstwem zmiennych losów akt wyznaniowych, bardziej skomplikowanych niż dzieje urzędów, które je wytworzyły, poczynając od KRWRiOP (z anteriorami z okresu Księstwa Warszawskiego), a kończąc na Zarządzie Obcych Wyznań w Królestwie Polskim. Przemiany zachodzące w organizacji i kompetencjach komisji rządowych oraz zmiany sytuacji poszczególnych wyznań powodowały ruch akt, podziały archiwów, odstąpienia i sukcesje. Zespół CWWKP tworzą więc zachowane fragmenty kancelarii urzędów, które zajmowały się zarządem wyznaniowym w Królestwie Polskim.

Drugi z wymienionych zespołów stanowi spuścizna aktowa Komisji Województwa Kaliskiego (dalej: KWK), a od 1837 r. Rządu Gubernialnego Kaliskiego (dalej: RGK). Na terenie ich działania znajdowało się opactwo w Łądzie w ówczesnym obwodzie konińskim. Kancelarie tych urzędów, po likwidacji guberni kaliskiej w 1844 r., wchłonęły registry Rządu Gubernialnego Warszawskiego³.

Spuścizna aktowa cystersów z Łądu w zespole CWWKP

Akta znajdujące się w zespole CWWKP stanowią trzy jednostki:

- [A. t. s. *okupacji suprymowanego opactwa i klasztoru xx cystersów w Łądzie*⁴ w diecezji kaliskiej], 1819⁵;
- A. t. s. *xx cystersów w Łądzie, w diecezji kaliskiej, 1833–1858*⁶;
- [Etyaty na budowę więzienia i pomieszczeń służebnych w Łądzie], 1835⁷.

Najciekawszą z nich wydaje się pierwsza (sygn. 802), ponieważ zawiera najstarsze dokumenty związane z kasatą opactwa w Łądzie, bezpośrednio odnoszące się do dekretu prymasa Malczewskiego, wraz – jak już wspomniano – z kopią tego dekretu. W związku z koniecznością wprowadzenia w życie jego postanowień Deputacja Spraw Zniesionych Instytutów Duchownych, powołana do spraw kasaty przez namiestnika Królestwa Polskiego Józefa Zajączka (działała w okresie 3 IV–29 V 1819 r.), sporządziła dla komisji wojewódzkich instrukcje zawierające polecenie oddelegowania komisarzy do objęcia funduszów supresyjnych. Miały to być osoby niezatrudnione w administracji rządowej, choć ze względu na brak osób z odpowiednimi kwalifikacjami wymóg ten nie był ściśle przestrzegany. Komisarzowi świeckiemu to-

³ Szczegółowy opis jednostek aktowych stanowiących podstawę opracowania niniejszego artykułu zamieszczam w Aneksie, nr 1.

⁴ Nazwa miejscowa występująca w tytułach jednostek czy poszczególnych dokumentach brzmi „Łędy” lub „Lend”; w cytowanych ustępach podaję ją zgodnie z pisownią współczesną.

⁵ AGAD, CWWKP, sygn. 802, j. polski, księga, ss. 84.

⁶ *Ibidem*, sygn. 801, j. polski, rosyjski, francuski, poszyt, ss. 344.

⁷ *Ibidem*, sygn. 803, j. polski, rosyjski, składki, ss. 90.

warzących delegat duchowny, zwykle dziekan (niekiedy prodziekan lub proboszcz). Zgodnie z poleceniem Deputacji, 31 V 1819 r. KWK wystosowała pismo do „w[ielmożnego] Mittelstedt, komisarza delegowanego do spisu funduszy duchownych w Konińcu”, upoważniające go do „uskutecznienia okupacji” funduszy kolegiaty w Uniejowie, kolegiaty w Choczcu, „zgrup[owania] xx cystersów z opactwem w Łądzie i xx kamedułów w Bieniszowie”⁸. We wszystkich czynnościach dokonywanych na terenie opactwa łądzkiego towarzyszył mu w charakterze komisarza pomocniczego ks. prałat Cielecki, dziekan słupecki⁹ (zob. Aneks, nr 2).

Chcąc zapobiec zbytniemu pośpiechowi w przejmowaniu majątków oraz pospiesznej ewakuacji zakonników, Deputacja jako datę przejścia funduszy suprymowanych w zarząd państwowy wyznaczyła dzień narodzin św. Jana Chrzciciela, 24 VI 1819 r., będący początkiem roku gospodarczego. Komisarze udający się do wskazanego przez daną komisję wojewódzką klasztoru mieli obowiązek zebrać wszystkich członków konwentu, oznajmić im cel wizyty oraz zapoznać ich z treścią dekretu supresyjnego. Odczytywali także upoważnienie do okupacji funduszy i ogłaszali przejście wszelkiego uposażenia klasztoru na rzecz Funduszu Ogólno-Religijnego, zapewniając jednocześnie, że członkowie suprymowanych klasztorów nie pozostaną w przyszłości bez wsparcia rządowego. W klasztorze łądzkim komisarze pojawili się 19 czerwca, a więc cztery dni przed wyznaczonym terminem przejścia funduszy skasowanych zgromadzeń przez państwo. Zadaniem komisarzy było szczegółowe spisanie majątku, dóbr, źródeł dochodu, sporządzenie wykazów zysków i strat oraz ewentualne wydzierżawienie folwarków. Na podstawie informacji udzielonych przez przełożonych mieli także przygotować: 1. listę członków domu zakonnego; 2. listę służby kościelnej i klasztornej; 3. krótki opis klasztoru i kościoła; 4. wykaz dokumentów archiwalnych; 5. inwentarz sprzętów kościelnych; 6. inwentarz ruchomości klasztornych niesłużących do osobistego użytku domowników.

Zachowane w aktach CWWKP protokoły, które komisarze delegowani mieli obowiązek sporządzić w dwóch egzemplarzach i odesłać do komisji wojewódzkiej, pochodzą z okresu 19–21 VI 1819 r. Stosownie do instrukcji jako pierwszy został zamieszczony *Protokół do przeczytania dekretu supresyjnego JWX opatowi i zgromadzeniu xx cystersów, niemniej do odebrania przysięgi od przełożonych i przeorów i sekretarzy zgromadzenia*. 19 VI 1819 r., a więc niemal równo dwa miesiące po wydaniu dekretu, w klasztorze łądzkim protokół ten przyjęli do wiadomości i podpisali osobiście: przeor klasztoru ks. Tadeusz Wysocki¹⁰, opat Antoni Raczyński¹¹, podprzeor Feliks Bartey oraz pozostali członkowie konwentu¹². W tym samym dniu i miejscu sporządzono *Protokół w przedmiocie odebrania potrzebnych wiadomości o funduszach, dochód*

8 *Ibidem*, sygn. 802, s. 8–10.

9 *Ibidem*, s. 8.

10 Tadeusz Wysocki, przeor łądzki († 1842).

11 Antoni Raczyński h. Nałęcz, opat łądzki, sufragan gnieźnieński, biskup Hetalonii († 1821).

12 *Ibidem*, s. 2–7.

roczny suprimowanego klasztoru xx cystersów składających zgromadzenie¹³. Dołączono do niego *Desygnację dochodów i funduszków opactwa i zgromadzenia xx cystersów w Łądzie*, sporządzoną 20 VI 1819 r.¹⁴ Dalej następuje *Protokół względem oddania w tymczasowy dozór przełożonych zgromadzenia wszystkich tych remanentów, które na fundusz ogólny religijny zostały odebrane* (20 VI 1819 r.)¹⁵. Skład osobowy opactwa i klasztoru łądzkiego przedstawia *Lista imienna osób składających zgromadzenie xx cystersów w klasztorze łądzkim ułożona przez komisarzy do okupacji suprimowanych instytucji duchownych delegowanych, dnia 20 czerwca 1819 r.*¹⁶ Podano w niej dane na temat każdego zakonnika (imię i nazwisko, stopień lub sprawowany urząd, wiek, datę dzienną, miesięczną i roczną przybycia do zakonu, od kiedy pełnił obowiązki księdza lub „jaki stopień ma w nowicjacie”, miejsce pochodzenia, informację o ewentualnym dokonaniu na rzecz klasztoru zapisie z załączonym dowodem tegoż), a także liczbę zakonników obecnych (14) i nieobecnych (19) podczas spisu oraz przyczynę nieobecności, adnotację o wynagrodzeniu dla klasztoru za usługi świadczone na zewnątrz oraz uwagi. Lista została ułożona według starszeństwa i sprawowanej funkcji. Otwiera ją 60-letni opat łądzki Antoni Raczyński, zamyka 20-letni Urban Dybowicz, kleryk. Zwraca uwagę znaczna już wówczas liczba nieobecnych przy dokonywaniu spisu zakonników, którzy pełnili różne funkcje głównie w okolicznych parafiach. Zgodnie z wymogami instrukcji zanotowano miejsce ich pobytu i informację, czy zakon pobiera wynagrodzenie za pełnione posługi duszpasterskie. Pewna część zakonników znalazła schronienie „w Mogile, klasztorze na czas nieograniczony”¹⁷.

Powyższy wykaz uzupełnia sporządzona w tym samym dniu *Lista imienna osób do posługi klasztornej i kościelnej użytych, ułożona przez komisarzy do okupacji suprimowanych instytucji duchownych delegowanych*¹⁸. Wyszczególniono w niej z imienia i nazwiska 17 osób sprawujących funkcje: lekarza klasztornego, krawca, organisty, młynarza, kucharza, pomywacza, forszpana¹⁹, refektarczyka, wolarza, parobków, praczki, zakrystiana, koniucha, kalkanisty²⁰, stelmacha, kominiarza. Podano także dokładną datę ich zatrudnienia, wysokość wynagrodzenia i rodzaj umowy z opactwem na wykonywaną pracę, wiek, stan rodzinny, posiadany majątek. Szczegółowych informacji na temat opactwa łądzkiego dostarcza *Opisanie opactwa, klasztoru, kościoła i innych zabudowań xx cystersów w Łądzie*, w którym wyszczególnione zostały budynki należące do zgromadzenia (z podaniem nazwisk fundatorów), styl i rodzaj

13 *Ibidem*, s. 15–21.

14 *Ibidem*, s. 22–24.

15 *Ibidem*, s. 25–26.

16 *Ibidem*, s. 27–33; P. P. GACH, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984, s. 112, tab. 20, opierając się na aktach Archiwum Diecezji Płockiej, podaje liczbę 32 zakonników.

17 Opactwo cystersów we wsi Mogiła koło Krakowa (obecnie część dzielnicy Kraków-Nowa Huta), funkcjonujące nieprzerwanie od XIII w.

18 AGAD, *CWPKP*, sygn. 802, s. 34–38.

19 Jest to określenie stangreta.

20 Osoba pompująca powietrze do miechów organów.

materiału, z którego zostały zbudowane, stan zachowania, rodzaj i liczba pomieszczeń w budynkach itp.²¹ Ciekawym źródłem do poznania wyposażenia i stanu majątkowego opactwa i klasztoru łądzkiego są dołączone do akt komisarskich inwentarze, sporządzone 20 VI 1819 r. Pierwszy z nich to *Inwentarz zawierający akta, konsygnacje, rejestra, dokumenta, mapy, plany etc. klasztoru xx cystersów w Łądzie*. Składa się on z zaledwie dziewięciu pozycji (wymieniających dokumenty potwierdzające zapisy kapitałów), ale w jego podsumowaniu wprowadzono adnotację następującej treści:

znajdują się oprócz powyżej wyszczególnionych dokumentów, akta, mapy, plany, dowody, erekcje, bardzo znaczną registraturę składającą, dotyczące klasztoru, opactwa, dóbr dawniej do tychże należących, lecz inkamerowanych²² za byłego rządu pruskiego, i nie mniej innych mogących jeszcze być użytecznych lecz nieuregulowanych i specyfikowanych, których uregulowaniem komisarze delegowani dla krótkości zostawionego sobie czasu, zająć się nie mogli, więc tylko takowe z registratury klasztornej odebrawszy w dwóch pakach, pieczęcią urzędową klasztorną opieczętowane za zaręczeniem przełożonych klasztoru, pod słowem kapłańskim na rzetelność ich podania, i że pieczęci nie nadwerężą pod dozór, aż do dalszego zarządzenia rządowego oddali, i na dowód tego wraz z komisarzami delegowanymi podpisali się²³.

Ponadto, stosownie do instrukcji, sporządzono *Inwentarz precjozów, aparatów i sprzętów kościoła xx cystersów, klasztoru w Łądzie* z podziałem na przedmioty srebrne, cynowe, miedziane, żelazne, drewniane, „aparaty białe”, ornaty w kolorze czerwonym, zielonym, czarnym, bieliznę i *de requiem*²⁴ oraz *Inwentarz sprzętów i ruchomości klasztornych xx cystersów w Łądzie nienależących do osobistego zakonników użycia* („rzeczy klasztoru, w refektarzu rzeczy, cyna refektarzowa, mosiądz, bielizna, opis rzeczy stażennych i podwórzowych klasztoru, rzeczy kuchenne, rzeczy browarne”)²⁵.

Następnie komisarze rządowi zajęli się biblioteką. Wezwani do okazania pomieszczeń bibliotecznych przełożeni zgromadzenia przedstawili protokół obsigillacji, czyli opieczętowania pomieszczeń bibliotecznych, dokonanej już 5 VI 1819 r. przez Samuela Bogumiła Lindego (zob. Aneks, nr 3), generalnego dyrektora bibliotek w KRWRiOP²⁶. Pieczętowanie bibliotek klasztornych i kościelnych miało miejsce już w okresie Księstwa Warszawskiego, jednak wówczas działania te były związane z wydanym przez

21 *Ibidem*, s. 40–45 (dokument sporządzony 20 VI 1819 r.).

22 Zabrzanych na rzecz skarbu.

23 *Ibidem*, s. 46–48. W omawianej księdze znajdują się także dwa egzemplarze tego inwentarza (s. 83–84) z identyczną adnotacją. Sporządzono go tego samego dnia, jednak wymienia on 11 pozycji. Ponownie sporządzony egzemplarz jest wynikiem rewizji pierwszego inwentarza dokonanej przez opata Raczyńskiego, który zauważył brak wyszczególnienia w nim dwóch zapisów, m.in. księcia Michała Hieronima Radziwiłła na największych na terenie powiatu kaliskiego dobrach ziemskich Przygodzice, które od połowy XVIII w. stanowiły latyfundium Radziwiłłów (późniejsza Ordynacja Przygodzicka).

24 *Ibidem*, s. 46–52.

25 *Ibidem*, s. 53–55.

26 O działaniach Lindego por. M. KOŚKA, *Losy księgozbiorów klasztornych po kasacji 1819 r. Misja Samuela Bogumiła Lindego*, [w:] M. DERWICH (red.), *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, t. 3: *Źródła. Skutki kasat XVIII i XIX w. Kasata w latach 1954–1956* (Opera ad Historiam Monasticam Spectantia, curavit M. DERWICH, Series I, Colloquia, 8/III), Wrocław 2014, s. 163, 168, 171. Por. też przyp. 28.

ministra spraw wewnętrznych Jana Pawła Łuszczewskiego poleceniem opracowania przez klasztory katalogów zbiorów jako podstawy katalogu centralnego. W stosunku do zakonników opieszających, obawiających się zarekwirowania zbiorów Łuszczewski wydał polecenie zrewidowania stanu bibliotek i pieczętowania ich pomieszczeń²⁷. Teraz jednak urzędnicy mieli zabezpieczyć całe biblioteki skasowanych klasztorów. Ogromna część ich księgozbiorów zasilila zbiory Biblioteki Publicznej w Warszawie²⁸ i bibliotek wojewódzkich, niejednokrotnie bez żadnej rekompensaty na rzecz Funduszu Ogólno-Religijnego. Opieczętowanie przez Lindego biblioteki klasztoru łódzkiego nie miało nic wspólnego z procedurami kasacyjnymi, zgodnie z którymi biblioteki miały być pieczętowane przez urzędników komisji wojewódzkich i na ich polecenie. W zdecydowanej większości klasztorów komisarze okupacyjni nie zastawali opieczętowanych bibliotek. Klucze do pomieszczeń bibliotecznych miały być odsyłane do komisji wojewódzkich, bez których pozwolenia nikt nie miał do nich wstępu. Dopiero w lipcu 1819 r. zdecydowano o pozostawianiu kluczy miejscowemu przełożonemu, aby ułatwić działalność Lindemu, wizytującemu klasztorne biblioteki.

W klasztorze łódzkim Linde uprzedził komisarzy zarówno wojewódzkich, jak i okupacyjnych, którzy nie mogli wejść do pomieszczeń bibliotecznych z powodu braku kluczy

przez JW. Linde Generalnego Dyrektora Bibliotek odebranych i Wielmożnemu Brzechfie²⁹, pułkownikowi i naddzierżawcy ekonomii rządowej Ratyń w celu odesłania teje [czyli biblioteki opactwa] do głównego Składu Bibliotek Publicznych Krajowych w Warszawie doręczonych³⁰.

Komisarze okupacyjni sporządzili więc własny protokół obsigillacji, w którym opisali zaistniałą sytuację, dołączając do niego sprawozdanie z rewizji i opieczętowania biblioteki zgromadzenia i opactwa w Łądzie przez Samuela Bogumiła Lindego z 5 VI 1819 r., „przeszło z 5000 książek składającej się, z których na mocy upoważnienia Rządowej Komisji Wyznań i Oświecenia trzy tysiące dwieście odłączył”³¹. W nawiązaniu do tegoż sprawozdania komisarze delegowani zaznaczyli w protokole, że pieczęcie założone na drzwiach bibliotecznych nie mogą być zdjęte „bez wyraźnego upoważnienia Komisji Województwa Kaliskiego”³². Księgozbiór klasztoru łódzkiego, zgodnie z zaleceniem wydanym przez Lindego płkowi Brzechwie, miał trafić do głównego składu we Włocławku (inne składy powstały w Hebdowie, Płocku, Sandomierzu, Sie-

27 F. T. BOROWSKI, *Dekret kasacyjny*, s. 14.

28 *Ibidem*, s. 68–77, oraz M. ŁODYŃSKI, *Materiały do dziejów państwowej polityki bibliotecznej w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807–1831)*, Wrocław 1958; M. CUBRYŃSKA-LEONARCZYK, *Kolekcje klasztorne w zbiorze starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie: historia i współczesność*, [w:] M. DERWICH (red.), *Kasaty klasztorów*, t. 3, s. 173–183.

29 Taka pisownia nazwiska w tekście; prawdopodobnie chodzi o płka Franciszka Brzechwę (Brzechffę), dowódcę 17 Pułku Ułanów Księstwa Warszawskiego; dzierżawił majątek Ratyń (obecnie wieś) w Wielkopolsce niedaleko Łądu.

30 AGAD, *CWWKP*, sygn. 802, s. 57.

31 *Ibidem*, s. 59–60. M. KOŚKA, *Losy księgozbiorów klasztornych*, s. 171, podaje, że było 3208 ksiąg.

32 AGAD, *CWWKP*, sygn. 802, s. 57.

ciechowcie, Solcu, Sulejowie, Zawichoście) i stąd drogą wodną zostać przewieziony do Warszawy³³.

Kolejne dokumenty wymagane instrukcją sporządzono 21 VI 1819 r. Były to: *Protokół względem wyśledzenia i zabezpieczenia wszystkich aktywów i pasywów*³⁴, *Remanentów jakie klasztor w pieniądzech gotowych, zbożu, bydłe po zaspokojeniu po dzień 23 czerwca r.b. podatków i potrzeb ma*³⁵, *Wykaz długów ciężących klasztor Łądzki xx cystersów za pobierane na kredyt potrzeby w ciągu wojny. Które z zaległych procentów i z kapitałów klasztornych zaspokojone być winny*³⁶, *Wyciąg intraty opactwa i klasztoru księży cystersów w Łądzie*³⁷, *Protokół w przedmiocie odebrania deklaracji, czyli chcą suprimowany fundusz na jeden rok dzierzawic*³⁸ oraz trzy kwity opłaconej raty podatku z kasy obwodu konińskiego, z 10 I 1818 r. i 9 III 1819 r.³⁹

Z okresu znacznie późniejszego (1833–1858) pochodzi kolejna jednostka akt CWWKP dotycząca skasowanego klasztoru w Łądzie. Zawiera ona różnorodną dokumentację Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego (dalej: KRWDiOP), od 1832 r. kontynuatorki KRWRiOP, związaną z funkcjonowaniem klasztoru po kasacie, a także z koniecznością zabezpieczenia dawniejszych zobowiązań finansowych wobec opactwa i znajdujących się w jego obrębie ruchomości i nieruchomości.

Jak wcześniej wspomniano, ostatni cystersi pozostali tu do lat 40. XIX w. Dość obszerny poszyt akt (ss. 344) zawiera rotulus ułatwiający dotarcie do interesującej pozycji. Pierwsze kilkadziesiąt stron stanowi korespondencja między komisjami rządowymi, komisjami wojewódzkimi i Prokuratorią Generalną w sprawie odzyskania należnych opactwu funduszy zapisanych temuż przez rozmaite osoby⁴⁰. Pojawiają się tu nazwiska ze wspomnianego wyżej *Inwentarza zawierającego akta, konsygnacje*⁴¹ z 1819 r., który stanowi znakomity materiał porównawczy umożliwiający identyfikację poszukiwanych dłużników. Komisja Województwa Augustowskiego włączyła się m.in. w poszukiwania „Rocha Białkowskiego i Stanisława lub innego imienia Stefaniego albo ich sukcesorów, jako dłużników sumy talarów 300 i 1180 dla klasztoru suprimowanego w Łądzie”, którzy jednak nie zostali odnalezieni⁴². Obaj ci dłużnicy w *Inwentarzu* figu-

33 *Ibidem*, s. 60. Por. M. KOŚKA, *Losy księgozbiorów klasztornych, passim*.

34 AGAD, CWWKP, sygn. 802, s. 61–64.

35 *Ibidem*, s. 65.

36 *Ibidem*, s. 66.

37 *Ibidem*, s. 67–71.

38 *Ibidem*, s. 74–78.

39 *Ibidem*, s. 72–73; całość dokumentacji „okupacyjnej” szczegółowo omawia F. T. BOROWSKI, *Dekret kasacyjny*, s. 59–67.

40 AGAD, CWWKP, sygn. 801, s. 10–40.

41 *Ibidem*, sygn. 802, s. 46–48, 82–84.

42 *Ibidem*, sygn. 801, s. 39 (pismo Komisji Województwa Augustowskiego do KRWDiOP z 9 XI 1833 r.).

rują jako osoby wystawiające dokument, ale o niewiadomym miejscu zamieszkania⁴³. Sprawa ta była przedmiotem zainteresowania komisji jeszcze w 1832 r., kiedy nadal poszukiwano Białkowskiego i Stefaniego, a ówczesny przeor i p.o. opat ks. Tadeusz Wysocki został poproszony o dostarczenie dowodów o miejscu pobytu i majątku tychże osób. W maju 1833 r. przeor poinformował KWK, iż co do Białkowskiego, „nie wiadomo mi jest gdzie zamieszkuje, czyli też już życie zakończył. Co się ściera Stefaniego – w Śląsku życie zakończył i ślad o majątku jakim jego, żaden nie został”⁴⁴.

Interesującym materiałem aktowym, sporządzonym również „z interesu supresyjnego” (prawdopodobnie jako wyraz polityki rusyfikacyjnej prowadzonej po upadku powstania listopadowego), jest podpisany przez przeora Wysockiego raport z 28 VIII 1834 r. „względem nakazanego usunięcia z kościoła godłów i znamion narodowych” i spodziewanych kosztów takiej rozbiórki⁴⁵ (zob. Aneks, nr 4).

Akta informują także o zabranii z klasztoru łądzkiego przez władze miasta Konina zegara wieżowego, który został przeznaczony dla konińskiego ratusza. Został on wyceniony na 781 zł 18 gr, która to kwota miała być przekazana z kasy miejskiej do Kasy Generalnej Królestwa z przeznaczeniem na Fundusz Ogólno-Religijny⁴⁶. O zakusach na wyposażenie kościoła klasztornego świadczy także pismo do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych (dalej: KRSWiD; taką nazwę w 1839 r. przyjęła Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego) do biskupa kujawsko-kaliskiego z 27 II/11 III 1850 r. z prośbą o udzielenie wiadomości,

czy nie można by organu w kościele po xx cystersach w Łądzie znajdującego się przenieść do kościoła xx pijarów w Piotrkowie, gdzie miejscowe organy, zupełnemu skutkiem czasu uległy zniszczeniu⁴⁷.

Obiekty budowlane, kościoły i gmachy klasztorne ze względu na konieczność utrzymania i konserwacji, a co za tym idzie – stałych nakładów finansowych – stanowiły duże obciążenie dla Funduszu Ogólno-Religijnego. Kościoły mogły być przeznaczone na użytek parafii; niektóre budynki z powodu złego stanu kwalifikowano do rozbiórki, inne przejmowano na cele niezwiązane z kultem religijnym, bez żadnej z tego tytułu korzyści na rzecz Funduszu. Część, jak opactwo łądzkie, zostawiano na zamieszkanie dla zakonników i z tego też powodu znaczna część materiałów w omawianych aktach dotyczy „potrzeby reparacji kościoła po cystersach w Łądzie”. Korespondencję w tej sprawie Komisja Województwa Kaliskiego (a później Rząd Gubernialny Kaliski) prowadziła z KRSWiDiOP m.in. w latach 1834–1839. Dotyczyła ona podjęcia niezbędnych prac zabezpieczających i wyliczenia kosztów remontu (zamierzano przeznaczyć na ten cel kwotę za wynajmowane w klasztorze pomieszczenie na magazyn wojskowy

43 *Ibidem*, sygn. 802, s. 83.

44 AGAD, KWK, sygn. 1108, s. 129–131 (korespondencja KRSWiDiOP i KWK w tej sprawie z grudnia 1832 r. i lutego 1833 r.), 171 (pismo Wysockiego do KWK z 24 V 1833 r.).

45 AGAD, CWWKP, sygn. 801, s. 43–44.

46 *Ibidem*, s. 51 i n.; o sprawie tej także w aktach KWK, por. przyp. 160–161.

47 *Ibidem*, s. 306–307.

w latach wojny polsko-rosyjskiej 1831–1832). O zamierzonych działaniach restauracyjnych dowiadujemy się m.in. z *Wykazu kosztów i materiałów na zreparowanie okien w kościele po cystersach we Łądzie, oraz organów i tym podobnie innych części w kościele do wysokości sumy 1000 złp jako funduszu za wynajęcie klasztoru na magazyn dla wojska pochodzącego, sporządzonego 30 IX 1834 r. na kwotę 1198 zł 3 gr*⁴⁸. Za najbardziej niezbędną uznano

naprawę okien, organów i w grobach pod kościołem murów usuniętych z powodu wymurszenia cegły, takowe miejsca przez zadanie szkarp z cegły dobrze wypalanej wzmocnić⁴⁹.

W 1836 r. ks. Tadeusz Wysocki, podpisujący się jako „cysters łądzki”, w piśmie do KWK opisał

nowy wypadek wichru gwałtownego, deszczowego r. b. 1836 w dniu 7 września wieczorem powstanego, [który] wyparł całkowitą kwaterę, szyb 25 wielkich obejmującą, w oknie nad ołtarzem Ukrzyżowanego Pana Jezusa i na kościół wyrzuciwszy ramy z niej dębowe grubo dość zrobione pogruchoła⁵⁰.

Z tego powodu w 1837 r. powstał kolejny wykaz, jednakże opiewający na znacznie wyższą kwotę (1506 zł 18 gr)⁵¹. Ostatecznie budowniczy dokonujący napraw oszacował w 1839 r. łączny koszt wykonanych prac na 2682 zł i 19 gr⁵², a w 1840 r. Rząd Gubernialny Kaliski otrzymał upoważnienie na wypłatę dodatkowej kwoty z Kasy Głównej Królestwa „za kwitem entrepreneurera przez Gubernatora Cywilnego poświadczonym”⁵³.

Pozostałe materiały w tej części poszytu dotyczą przede wszystkim obrachunków od kapitałów zapisanych na różnych dobrach, na rzecz pierwotnie cystersów w Łądzie, „teraz własnością ogólnego funduszu religijnego będących”⁵⁴.

Drugą część omawianej jednostki stanowią głównie akta dotyczące planów przekazania majątku nieruchomego (zabudowań i kościoła) pozostałego po opactwie cystersów w Łądzie hr. Wacławowi Gutakowskiemu, właścicielowi dóbr Ciężerń i Ratyń w gminie Łądek, w obwodzie konińskim, guberni kaliskiej, prowadzone od 1843 do 1858 r. Załączono w tej sprawie przychylną opinię biskupa diecezji kujawsko-kaliskiej Walentego Macieja Tomaszewskiego, wyrażoną w piśmie do KRSWiD z 30 XII 1843 r.⁵⁵, oraz Rządu Gubernialnego Kaliskiego, który pisząc do Komisji Rządowej 7/19 VIII 1843 r., stwierdzał, że Gutakowski zobowiązał się zabudowania klasztorne „wyreperować i ciągle w dobrym stanie utrzymywać” oraz prosił

48 *Ibidem*, s. 90–92.

49 *Ibidem*, s. 90.

50 *Ibidem*, s. 65 (list z 9 IX 1836 r.).

51 *Ibidem*, s. 97–99, 106–109.

52 *Ibidem*, s. 118–121.

53 *Ibidem*, s. 137 (korespondencja Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu (dalej: KRPIŚ) z KRSWiDiOP z 29 III/10 IV 1840 r.); entrepreneur – przedsiębiorca kierujący pracami.

54 *Ibidem*, s. 74–75, 82–83 i n.

55 *Ibidem*, s. 166.

stałego kapłana do odbywania nabożeństwa w rzezonym kościele by Rząd pozostawił i nadal na korzyść jego sumę r. sr. 330 rocznie etatem supresyjnym na utrzymanie gmachów i księdza wyznaczoną⁵⁶.

Rząd Gubernialny, chcąc przekonać się o rzeczywistym stanie zabudowań w Łądzie, wysłał do klasztoru budowniczego powiatu konińskiego, który w protokole wizytacji sporządzonym 19 VI 1843 r. ustalił,

iż całe budowle w mowie będące, w najgorszym znajdują się stanie, i ich wyreperowanie wyniesie r. s. 16,650 – bez czego wszystko ruinie podpadnie i wspaniałe gmachy dla bezpieczeństwa rozebrać potrzeba będzie⁵⁷.

Rząd Gubernialny, nie mając widoków na osiągnięcie jakichkolwiek korzyści z opustoszałych i niszczących gmachów, lecz w perspektywie jedynie stałe, znaczne wydatki, stwierdzał,

że dla zapewnienia trwałości i bytu gmachom wymienionym i zasłonięcia Skarbu od ciągłych nań nakładów, wypadaloby przyjąć żądanie hr. Gutakowskiego, pozostawiając na korzyść jego fundusz etatem supresyjnym dotąd na utrzymanie tych budowli wyznaczony⁵⁸.

Sprawa ta przeciągała się jednak wskutek wątpliwości KRPIŚ i szukania możliwości zapewnienia funduszom supresyjnym ewentualnych dochodów z zabudowań i klasztoru pocysterskiego. KRPIŚ zwróciła się do KRŚWiD z pytaniem,

czyliby nie można jakie inne użyteczne nadać przeznaczenie tym budowlom, aby zapewnić im nadal nie tylko dobre utrzymanie, lecz i mieć z nich stały dochód, tak na opłatę podatków, jako też i na powiększenie ogólnego funduszu duchowieństwa⁵⁹.

Pojawiły się także przeszkody ze strony Gutakowskiego, z którym pertraktował bp Tomaszewski⁶⁰. Gutakowski zażądał bowiem, aby klasztor i kościół po cystersach w Łądzie zostały oddane w użytkowanie kapucynom. Zgodnie jednak z ukazem cara Mikołaja I, zabraniającym tworzenia nowych klasztorów, kapucyni w zamian za przejęcie klasztoru łądzkiego byliby zmuszeni do opuszczenia jednego z klasztorów już użytkowanych, na co prowincjał zgromadzenia nie chciał się zgodzić. W tej sytuacji Gutakowski oświadczył, „że poprzestanie na innym zakonie, któryby mu biskup i Rząd wskazał”⁶¹. Gutakowski podał także swoje ostateczne żądania:

1. Aby mu kościół i klasztor i wszelkie zabudowania po xx cystersach pod jego dyspozycją oddane zostały, a to celem umieszczenia jakiego zakonu mendicantium [żebraczego];
2. Aby pobierał rubli srebr[em] 210 corocznie przeznaczone niegdyś na utrzymanie kapłana jako wieczysty fundusz, a które pobierał ostatni przeor xx cystersów już zmarły, z obowiązkiem utrzymywania porządku w kościele;
3. Że hr. Gutakowski chce się przyłożyć do pierwszej restauracji klasztoru i kościoła;
4. Zastrzeżeniem będzie klasztorowi, aby dla xx emerytów miał ośm stancjy gotowych;
5. Deklaruje się ordynaryją wieczystą przeznaczyć dla zakon-

56 *Ibidem*, s. 167.

57 *Ibidem*, s. 168.

58 *Ibidem*, s. 168–169.

59 *Ibidem*, s. 173–175 (pismo KRPIŚ do KRŚWiD w tej sprawie z 4/16 III 1844 r.).

60 *Ibidem*, s. 230–236 (pismo biskupa kujawsko-kaliskiego do KRŚWiD z 5 XII 1846 r.).

61 *Ibidem*, s. 231.

ników; 6. Żąda hr. Gutakowski, aby budynki zbywające od potrzeb klasztornych a mianowicie Pałac Opata i inne budynki przeszły na bezpośredni użytek i własność dziedzica, który podatki ciężące te budynki jako też opłatę do kasy ogniowej zadeklaruje się ponosić⁶².

Biskup kujawsko-kaliski skłonny był przychylić się do tej propozycji, widząc w niej szansę na poprawę bytu księży emerytów oraz ulokowanie tu także zakonników podlegających karze (tzw. demerytów⁶³). Zamierzał także przenieść do Łądu jeden z klasztorów reformatów lub bernardynów. Jego wątpliwości budziły natomiast roszczenia finansowe Gutakowskiego, które uznał za bezzasadne. Do akt pertraktacji z Gutakowskim dołączono *Plan sytuacyjny ręczny części wsi Łądu wykazujący zabudowania klasztoru po cystersach*, sporządzony przez budowniczego powiatu konińskiego⁶⁴. Sprawa przekazania kapucynom zabudowań pocysterskich ciągnęła się kilka kolejnych lat. Włączyła się w nią żona Gutakowskiego, Józefa z domu Grudzińska, siostra księżnej łowickiej Joanny, zmarłej w 1831 r. Gutakowska złożyła memoriał do KRŚWiD, w którym – powołując się na pamięć zmarłej siostry – prosiła o przekazanie klasztoru w Łądzie kapucynom, „dla których Księżna Łowicka szczególną za życia okazywała przychyłność”⁶⁵. W obfitej korespondencji w tej sprawie znalazł się także opis zabudowań należących do cystersów w Łądzie w połowie XIX w., z zaznaczeniem, że „będąc od czasu supresji opuszczonymi, w upływie dwudziestu kilku lat, uległy wielkiej dezolacji”⁶⁶ (zob. Aneks, nr 5).

Do pomysłu umieszczenia w zabudowaniach poklasztornych instytutu księży demerytów ustosunkował się także sekretarz stanu przy Radzie Administracyjnej w piśmie do KRŚWiD z 27 I/8 II 1849 r., który pisał:

gdyby zamierzone przez Rząd pomieszczenie instytutu księży demerytów w gmachu rzeczonego klasztoru przyszło do skutku, w takim razie nie tylko księża ci, za złe prowadzenie się w takowym instytucie zamykani, byłiby przyczyną zgorzenia dla tamtejszego ludu, nawykłego do szanowania stanu duchownego, ale nadto można się obawiać, że z gmachu pomienionego, jako na wsi i to w polu położonego, znaleźliby oni łatwość uciekania⁶⁷.

Ostatecznie KRPiS reskryptem z 18/30 VIII 1850 r. zarządziła

oddanie zgromadzeniu xx kapucynów kościoła w dobrach Łąd po supymowanym zgromadzeniu xx cystersów pozostałego, wraz z klasztorem tudzież wszelkimi zabudowaniami, gruntami, sprzętami kościelnymi do pomienionego kościoła należącymi⁶⁸.

62 *Ibidem*, s. 232–233.

63 Demeryt (także demeryta), dawna nazwa określająca księdza skazanego na pokutę w odosobnieniu za wykroczenie przeciw powołaniu.

64 *Ibidem*, s. 242; jest to jedyny materiał kartograficzny w całej dokumentacji dotyczącej klasztoru w Łądzie z omawianych zespołów.

65 *Ibidem*, s. 292; te słowa Gutakowskiej zostały przytoczone w piśmie KRWiD do Sekretarza Stanu przy Radzie Administracyjnej z 14/26 IX 1848 r. (cały tekst na s. 290–302).

66 *Ibidem*, s. 293–294.

67 *Ibidem*, s. 311–312.

68 *Ibidem*, s. 318.

Przynajmniej do 1857 r. ciągnęła się sprawa z hr. Gutakowskim, który odwoływał się od nałożonej na niego „pretensji za używanie w latach 1843–1850 ogrodu i zabudowań w Łądzie po cystersach pozostałych”⁶⁹. Klasztor łódzki nie miał szczęścia do swych właścicieli. Kapucyni padli bowiem ofiarą kasaty dokonanej przez zaborców po powstaniu styczniowym na mocy ukazu likwidacyjnego z 27 X/8 XI 1864 r.

Ostatnia jednostka aktowa z zespołu *CWWKP* zawierająca archiwalia związane z losami klasztoru cystersów łódzkich dotyczy etatów przeznaczonych na budowę więzienia i pomieszczeń służebnych w Łądzie. Materiały te były przechowywane w zespole akt Zarządu Duchownego Obcych Wyznań w Królestwie Polskim, a w latach 60. XX w. zwrócone w wyniku akcji rewindykacyjnej. Są to cztery zszywki w języku polskim. Pierwsza z nich stanowi sporządzony w Łądzie 13 I 1835 r. *Protokół objaśniający stan zabudowań należących do klasztoru i opactwa po xx cystersach w Łądzie, mających się urządzić na więzienie*⁷⁰. Kolejne trzy to sporządzone 18/30 III 1835 r. i oznaczone literami A, B i C *Wykazy kosztu na urządzenie więzienia karnego w Łądzie w obwodzie konińskim, województwie kaliskim*⁷¹. Dokumenty te stanowią cenny materiał uzupełniający w odniesieniu do akt omówionych wcześniej (sygn. 801), gdzie w zasadzie nie występowały dokumenty z 1835 r., jak też nie wzmiankowano o planach założenia w Łądzie więzienia karnego.

Spuścizna aktowa cystersów z Łądu w zespole *KWK*

Dopełnienie omówionych wyżej akt z zespołu *CWWKP* stanowią materiały archiwalne stanowiące spuściznę aktową *KWK* (od 1837 r. Rządu Gubernialnego Kaliskiego, od 1844 r. Rządu Gubernialnego Warszawskiego). W zespole akt *KWK* przechowywanym w AGAD znajdują się następujące jednostki dotyczące suprymowanego klasztoru cystersów w Łądzie (odnoszące się zarówno do okupacji w 1819 r., jak i do ewakuacji klasztoru, począwszy od 1820 r.)⁷²:

- *Akta t. s. funduszków suprymowanego klasztoru xx cystersów i opactwa w Łądzie*, vol. I, 1810–1820⁷³;
- *Akta t. s. funduszków suprymowanego klasztoru xx cystersów i opactwa w Łądzie*, vol. II, 1820–1822⁷⁴;
- [*Akta t. s. funduszków klasztoru w Łądzie*], vol. III, 1822–1828⁷⁵;

69 *Ibidem*, s. 325–326 (pismo Rządu Gubernialnego Warszawskiego do KRŚWiD z 7/19 III 1857 r.).

70 *Ibidem*, sygn. 803, s. 1–23.

71 *Ibidem*, s. 24–47, 48–66, 67–90.

72 Akta z tego zespołu nie są obecnie udostępniane ze względu na trwającą reinwentaryzację zespołu; część jednostek nie będzie udostępniana także w przyszłości ze względu na bardzo zły stan zachowania.

73 AGAD, *KWK*, sygn. 1083; jednostka w złym stanie zachowania, nieudostępniana.

74 *Ibidem*, sygn. 1089.

75 *Ibidem*, sygn. 1107.

- Akta t. s. funduszów klasztoru suprym[owanego] w Łądzie, vol. IV, 1828–1841⁷⁶;
- Akta w przedmiocie funduszów klasztoru suprymowanego xx cystersów w Łądzie, vol. V, 1842–1850⁷⁷

i następnie klasztoru kapucynów, którzy od 1850 r. byli gospodarzami klasztoru łądzkiego⁷⁸:

- Spis tabelaryczny majątku duchownego należący do kościoła i klasztoru xx kapucynów po cystersach we wsi Łądzie, 1858⁷⁹;
- Spis majątku duchownego kościoła i klasztoru w Łądzie, 1858⁸⁰;
- Dowody do spisu majątku kościoła i klasztoru w Łądzie, 1852–1853⁸¹;
- Dowody należące do protokołu odbioru w zawiadywanie skarbu Królestwa majątku należącego do klasztoru xx kapucynów w Łądzie, 1852–1855⁸².

Pierwsza z wymienionych jednostek, *Akta t. s. funduszów suprymowanego klasztoru xx cystersów i opactwa w Łądzie*, dzieli się na dwie części, niezachowujące ciągłości chronologicznej (cz. 1: z lat 1810–1813, cz. 2: z lat 1811–1820). Dokumenty zgromadzone w cz. 2 są w zasadzie powieleniem materiałów archiwalnych zawartych w omówionym już poszycie akt z zespołu CWWKP (sygn. 802) i w związku z tym nie będą przedmiotem ponownych rozważań.

W jednostce tej znajdziemy pocysterskie materiały archiwalne sprzed kasaty opactwa w Łądzie. Dotyczą przede wszystkim spraw finansowych: pożyczek, hipotek, zastawów, procentów od kapitałów itp. Otwiera je list ks. Bonifacego Rittera, ówczesnego przeora klasztoru cystersów w Łądzie, do prefektury departamentu kaliskiego z 1 IV 1810 r. w sprawie pożyczki udzielonej przez zgromadzenie Kompanii Szynekowej w Poznaniu, której część nie została zwrócona⁸³. Dalej następują akta spraw klasztoru łądzkiego z wierzycielami, m.in. Mikołajem Mielżyńskim, sędzią pokoju powiatu krotoszyńskiego, o zahipotekowanie na jego dobrach Baszków sumy 60 tys. należących do klasztoru. W tej sprawie była prowadzona korespondencja między prefektem departamentu kaliskiego, w którego gestii znajdował się klasztor w Łądzie, a prefektem departamentu poznańskiego, na którego terenie leżały dobra Baszków. Ponieważ Mielżyński uporczywie twierdził, że wspomniana suma została przez niego właściwie zabezpieczona, „wystarał się klasztor łądzki zakonu cistercien-

76 *Ibidem*, sygn. 1108.

77 *Ibidem*, sygn. 2068.

78 Akta te nie są przedmiotem niniejszego opracowania.

79 *Ibidem*, sygn. 1109.

80 *Ibidem*, sygn. 1110.

81 *Ibidem*, sygn. 1111.

82 *Ibidem*, sygn. 1112.

83 *Ibidem*, sygn. 1083, s. 8–9.

skiego o wyciąg urzędowy hipoteki dóbr baszkowskich⁸⁴. Wyciąg sporządził konserwator hipotek departamentu poznańskiego, który nie stwierdził dokonania zapisu dotyczącego długu wobec klasztoru w okresie od 1 V 1808 do 16 XI 1811 r.⁸⁵ Cystersi starali się także o uregulowanie innych spraw finansowych: z senatorem i wojewodą Księstwa Warszawskiego Piotrem Bielińskim o sumę zapisaną na jego dobrach Królików na „oporządzenie zakrystii”⁸⁶ oraz księciem Radziwiłłem o sumę zapisaną na dobrach Przygodzice⁸⁷. W związku z trudnościami w zabezpieczeniu sum należnych klasztorowi podprefekt powiatu konińskiego 18 I 1812 r. sporządził raport, w którym stwierdzał:

W skutku reskryptu poprzedniego – wezwani zostali dłużnicy na dzień 22 lipca r.z. do hipotecznego zapisu kapitałów tymże reskrytem objętych będących własnością klasztoru księży cystersów w Łądzie – do dnia 16 września r.z. podług raportu pod tąż datą, żaden z dłużników nie odpowiedział⁸⁸.

Ostatecznie sprawa z wojewodą Bielińskim została zakończona w 1812 r. z korzyścią dla niego, gdyż w piśmie do prefektury departamentu kaliskiego z 3 lutego tego roku kolejny przeor klasztoru przyznał

prawdziwość odpowiedzi JW wojewody Bielińskiego, dziedzica Królikowa, d. 7 stycz[nia] r. b. uczynionej, iż żadnej sumy osobnej, składającej 1200 złotych nie winien, ani nie zaciągał pożyczanie od klasztoru łądzkiego⁸⁹.

Lepiej dla opactwa zakończyła się sprawa z księciem Radziwiłłem. Podprefekt powiatu konińskiego w raporcie z 1 II 1812 r. donosił, że „suma 20000 zł aktualnie na dobrach Przygodzice zainstalowana została”⁹⁰, załączając także oświadczenie w tej sprawie konserwatora hipotek departamentu kaliskiego z 13 XII 1811 r. oraz wyciąg z aktu notarialnego zawartego 28 X 1811 r. przed pisarzem publicznym aktowym departamentu kaliskiego, z kopią plenipotencji udzielonych 23 IX 1811 r. w Nieborowie przez księcia Michała Radziwiłła, wojewodę wileńskiego, swemu pełnomocnikowi⁹¹.

Ostatnią osobą, wobec której opactwo łądzkie zgłaszało roszczenia finansowe, był Piotr Żychliński z Podbiela. Nie mogąc odzyskać należnej mu kwoty, klasztor

obrał sobie sposób cedowania tej sumki komu innemu zręczniejszemu do wywindykowania jej, zasilając chociaż mniejszą kwotą ugodzoną i już pobraną swe potrzeby⁹².

84 *Ibidem*, s. 53.

85 *Ibidem*, s. 54–56 (zaświadczenie konserwatora), 57–79 (wyciąg hipoteczny dotyczący dóbr Baszków w języku niemieckim).

86 *Ibidem*, s. 40, 45 (korespondencja podprefekta powiatu konińskiego z konserwatorem hipotek departamentu kaliskiego z 25 X i 6 XI 1811 r.).

87 Zob. też przyp. 23.

88 *Ibidem*, s. 90 (raport podprefekta powiatu konińskiego z 18 I 1812 r.).

89 *Ibidem*, s. 102 (całe pismo – s. 102–103).

90 *Ibidem*, s. 94.

91 *Ibidem*, s. 94–101.

92 *Ibidem*, s. 109 (pismo przeora Bonifacego Rittera do prefekta departamentu kaliskiego z 6 VIII 1812 r.).

Uczynił to wbrew założeniom dekretu wydanego 15 II 1812 r. przez Fryderyka Augusta, króla saskiego i księcia warszawskiego, według którego każda sprawa procesowa podlegająca jurysdykcji sądu cywilnego musiała być prowadzona za pozwoleniem właściwej rady prefekturalnej⁹³. W związku z zaistniałą sytuacją prefektura poleciła cystersom łądzkim otrzymaną przez cesję kwotę „niezwłocznie na pewnych i od długów wolnych dobrach – zaintabulować”⁹⁴. W odpowiedzi przeor klasztoru łądzkiego poinformował, że „te pieniądze na długi obrócone, klasztor więc nie ma funduszu na hipotekowanie takowych”⁹⁵. Dalej następuje korespondencja między prefekturą, przeorem i niejakim Żeliszawskim, który przejął długi wobec klasztoru, o dostarczenie niezbędnej dokumentacji w tej sprawie. Korespondencja urywa się w 1813 r.; dalsze akta rozpoczynają się dopiero w 1819 r., bezpośrednio po dekreście kasacyjnym.

Kolejny tom akt dotyczących funduszków skasowanego opactwa w Łądzie (sygn. 1089) otwiera korespondencja Deputacji Spraw Zniesionych Instytutów Duchownych z KWK w sprawie dalszych losów poszczególnych zakonników z suprymowanego klasztoru. Ewakuację, podobnie jak przedtem okupację, przeprowadzali dwaj komisarze: duchowny i świecki, którzy po przyjeździe na miejsce ogłaszali zakonnikom reskrypt o uposażeniu i sporządzali listę osób, którym przysługiwała wypłata z Funduszu Ogólno-Religijnego. Pensje wypłacały kasy wojewódzkie za okazaniem kwitu zaświadczonego przez policję. Pensja przysługiwała od 1 VII 1820 r. Większość z cystersów łądzkich uznano za kwalifikujących się do posług duszpasterskich, wobec czego Deputacja polecała, aby stawili się oni niezwłocznie „do miejscowego biskupa po otrzymaniu miejsca przy parafii”⁹⁶. Niektórzy z członków zgromadzenia zakonnego w Łądzie dobrowolnie zgłaszali chęć pełnienia usług parafialnych w kraju. Uczynili tak m.in. klerycy Rafał Granicki, Stanisław Mojżeszowicz, Teodor Sur i Urban Dybowicz, którym w związku z tym wyznaczono roczną pensję 300 złp, „aż do czasu ich wyświęcenia się”⁹⁷. Inną drogę wybrał ks. Kwiryn Kanty, diakon klasztoru, który postanowił udać się „za granicę, w kraj pruski”⁹⁸. W pierwszych dwóch kwartałach 1821 r. w Łądzie pozostawało siedmiu zakonników (choć skład personalny zmieniał się) z wyznaczoną pensją wypłacaną z kasy religijnej supresyjnej województwa kaliskiego; w ostatnim kwartale ich liczba zmalała do sześciu, a w kolejnym roku do pięciu⁹⁹. Była to tendencja powszechna w skasowanych klasz-

93 Dekret o występowaniu w procesach cywilnych, w których stronami są instytuty, gminy i posiadacze beneficjów, Drezno, 15 II 1812 r., *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego*, t. 4, nr 41, s. 227–234; a także *Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego. Akty normatywne władzy najwyższej*, oprac. W. BARTEL, J. KOSIM, W. ROSTOCKI, t. 3: 1811–1812 (Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, Seria 2, Pomniki Prawa Polskiego, Dział 4), Warszawa 1967, s. 207–208.

94 AGAD, KWK, sygn. 1083, s. 111 (pismo prefektury z 14 VIII 1812 r.).

95 *Ibidem*, s. 116 (pismo z 26 X 1812 r.).

96 *Ibidem*, sygn. 1089, s. 5 (pismo z 14 XII 1820 r. podpisane przez Szczepana Hołowczyca).

97 *Ibidem*, s. 11 (pismo z 11 I 1821 r.).

98 *Ibidem*, s. 8 (pismo z 20 X 1820 r.).

99 *Ibidem*, s. 174–175, 217–219, 333–335, 377–393–394 (listy imienne duchownych klasztoru łądzkiego upoważnionych do poboru pensji).

torach; liczba osób pozostających na utrzymaniu Funduszu zmieniała się zarówno ze względów naturalnych (zgony), jak i z powodu zajmowania placówek duszpasterskich. W 1821 r. kompetencje pobierało ogółem 259 osób, w tym sześciu opatów, 80 zakonników i 173 zakonnice. Dla zakonników pozostałych w klasztorach rezerwowano konieczną ilość sprzętów klasztornych i narzędzi gospodarczych; pozostałe „aparaty” były sprzedawane na licytacjach¹⁰⁰. Zakonnicy niezdolni do pełnienia posług parafialnych z powodu wieku i „słabości zdrowia” deklarowali chęć pozostania w klasztorze, prosząc o wyznaczenie stosownej pensji na utrzymanie. Tak uczynił m.in. cysters łądzki 60-letni Filip Marcinkowski, który dołączył do swego podania zaświadczenia od władz kościelnych oraz lekarza obwodu konińskiego. W sierpniu 1821 r. otrzymał zgodę na zamieszkanie w klasztorze oraz otrzymywanie uposażenia emerytalnego¹⁰¹.

Omawiane akta są także źródłem cennych informacji o sytuacji w byłym opactwie łądzkim po śmierci ostatniego opata, ks. Antoniego Raczyńskiego, 18 III 1821 r. Jego zgon był przedmiotem korespondencji między KWK, Deputacją a przeorem Tadeuszem Wysockim, który – wyznaczony na zastępcę zmarłego – został poproszony o dostarczenie urzędowego aktu zgonu oraz zabezpieczenie własności Raczyńskiego¹⁰². W liście do KWK z 5 IV 1821 r. Wysocki pisał:

przesyłam wspólnie extradowany od urzędnika cywilnego akt zejścia ś. p. księdza Raczyńskiego biskupa hetalońskiego, opata łądzkiego, z doniesieniem jako przy zejściu tegoż ś. p. księdza opata przytomni będąc niektórzy z pryncypalnych sukcesorowie krwi, zajęli się sami i dyspozycją pogrzebu i czuwaniem nad wszystkimi pozostałościami. Po czterech dniach od śmierci zjechał podsędek obwodu konińskiego i w formalności należnej opieczętował pozostałości. Tak ja od czuwania i od wszelkiej odpowiedzialności zostałem wolny¹⁰³.

Jednak w kolejnym piśmie do KWK Wysocki dał wyraz swemu niezadowoleniu z powodu pieczętowania spuścizny po zmarłych zakonnikach, którzy mimo dokonanej kasaty klasztoru

nie są dotąd uwolnieni od ślubów zakonnych. Zatem własności mimo naruszenia sumienia posiadać się onym nie godzi. Co do dziś w używaniu posiadają, z słuszności dostawać się winno po ich śmierci innym członkom przynajmniej ze względu szczupłej pensji. Zaś koszta same opieczętowania i inwentaryzacji zabiorą wszystką nieobszerną pozostałość i jeszcze dokładać kosztów wypadnie niewinnemu¹⁰⁴.

Na prośbę Andrzeja Raczyńskiego, krewnego i jednego z sukcesorów zmarłego opata, z polecenia KWK został sporządzony *Obrachunek kompetencji należącej się zmarłemu ś. p. Antoniemu Raczyńskiemu biskupowi hetalońskiemu i opatowi klasztornemu*

100 F. T. BOROWSKI, *Dekret kasacyjny*, s. 75.

101 AGAD, KWK, sygn. 1089, s. 181–185 (korespondencja z KWK z lipca 1821 r.), 202 (decyzja KRWRiOP z 9 VIII 1821 r.).

102 *Ibidem*, s. 92–93 (korespondencja z marca 1821 r.).

103 *Ibidem*, s. 130; akt zgonu Raczyńskiego sporządził urzędnik stanu cywilnego gminy Łądek, Orlikowski, o czym w korespondencji KWK z Deputacją z 17 IV 1821 r., s. 134.

104 *Ibidem*, s. 141 (list z 17 IV 1821 r.).

w Łądzie w województwie kaliskim od 1 stycznia do 18 marca inclusive roku 1821, która wyniosła 2166 zł 20 gr i miała wejść do masy spadkowej¹⁰⁵. Sprawa „kompetencji” finansowych po zmarłym opacie ostatecznie została uregulowana decyzją Deputacji Spraw Zniesionych Instytutów Duchownych przekazaną KWK, zgodnie z którą część należnych środków finansowych z racji pełnienia funkcji opata miała zostać wypłacona legalnym sukcesorom, część włączono do uposażenia ks. Wysockiemu „jako mającemu utrzymywać zwierzchność w zgromadzeniu i dozór nad gmachami klasztoru” (o co ten usilnie zabiegał), a pozostałą kwotę nakazano wpłacić do kasy supresyjnej. Z tytułu pełnienia funkcji biskupa całą kwotę niewypłaconych zaległości otrzymali spadkobiercy Raczyńskiego¹⁰⁶.

Nadal jednak Wysocki nie zgadzał się z decyzją o zajęciu i sprzedaży na rzecz sukcesorów sprzętów ruchomych, które jego zdaniem należały do opactwa. W tej sprawie, w doniesieniu z 18 VI 1821 r., monitował KWK o dokonaniu nielegalnej licytacji, wbrew jego ustnym protestom. KWK polecała Wysockiemu sporządzenie spisu sprzętów gruntowych opactwa łądzkiego, „które mylnie uważane, jakoby właśnie zmarłego opata Raczyńskiego, przez sąd sprzedane”¹⁰⁷. Sporządzony został wówczas *Wykaz mobiliiw gruntowych rezydencji opactwa łądzkiego, mylnie uważanych za własność ś. p. J. W. księdza opata, i przez sąd sprzedanych, jakie mogły być przypomniane w niedostatku pierwotnej specyfikacji, sporządzony na rozkaz Komisji Wojewódzkiej Kaliskiej niezwłoczny*¹⁰⁸. W odpowiedzi na zarzuty Wysockiego rejent kancelarii ziemiańskiej województwa kaliskiego nadesłał do KWK pismo zawierające wyjaśnienie okoliczności licytacji, którą przeprowadził, nie mając „żadnej opozycji lub też sprzeciwienia się, ażeby jakie rzeczy do opactwa łądzkiego albo do kogo innego należeć miały”. Rejent dołączył własną *Specyfikację ruchomości z wymienieniem taksy i ilości zebranych pieniędzy za każdy obiekt, a to z liczby efektów w masie pozostałości niegdy Antoniego Raczyńskiego opata łądzkiego, biskupa hetalońskiego znajdujących się, a które ks. Tadeusz Wysocki przeor w wykazie swym przez Komisją Województwa Kaliskiego rejentowi nadesłanym jako inwentarz opactwa umieścił*¹⁰⁹. Wysocki przesłał komisji także odnaleziony *Regestr mobiliiw, po dwóch opatach łądzkich, niegdyś Iłowieckim¹¹⁰ i Lubstowskim¹¹¹, na czasie zjazdu sądowego w r. 1792, rozstrzygającego spór o sukcesję po ś. p. opacie Lubstowskim podpisane*¹¹² oraz *Podanie dekretu zjazdowego między sukcesorami J. W. księdza Lubstowskiego i wielebnymi konwentami: łądzkim, wągrowieckim*

105 *Ibidem*, s. 132–133.

106 *Ibidem*, s. 163–164 (decyzja z 10 V 1821 r.).

107 *Ibidem*, s. 162.

108 *Ibidem*, s. 187 (wykaz sporządzony 16 VII 1821 r.).

109 *Ibidem*, s. 190–193 (pismo rejenta i specyfikacja z 4 VIII 1821 r.).

110 Konstanty Iłowiecki († 1777), opat łądzki.

111 Benedykt Lubstowski († 1791), opat łądzki.

112 *Ibidem*, s. 194 (pismo Wysockiego do KWK z 1 VIII 1821 r.), 195–198 (registry sprzętów po opatach, złożone 31 VII 1792 r.).

w *Lądzie zapadłego, 1792*¹¹³. W związku z niespójnymi i sprzecznymi informacjami o własności zmarłego opata łądzkiego KWK poleciła Wysockiemu odszukanie i przesłanie spisu sprzętów opackich oddanych do użytku Raczyńskiemu, a dziekanowi Cieleckiemu, biorącemu udział w pracach komisji supresyjnej, sprawdzenie, czy w aktach zgromadzenia zabezpieczonych w bibliotece klasztoru znajduje się „spis utensyliów gruntowych opackich”, oraz nadesłanie tegoż¹¹⁴. 17 IX 1821 r. Wysocki i Cielecki donieśli komisji, że po odpieczętowaniu biblioteki przejrzeni złożone tam w pace papiery, „w szczegółach oneż rewidując”, ale nie znaleźli żadnego spisu sprzętów opackich gruntowanych, które zostały oddane w użytkowanie ks. Raczyńskiemu¹¹⁵.

Informacje dotyczące zakonników łądzkich przeplatają się z typowymi aktami związanymi z kasatą i dalszym gospodarowaniem dobrami, funduszami i majątkiem ruchomym. Sprzęty i inwentarz gospodarski klasztoru zakupywali zazwyczaj dzierżawcy, choć zdarzały się przypadki spieniężenia ruchomości przez licytację publiczną, dość częste w klasztorze łądzkim, o czym świadczą zachowane akta. Znajduje się tu m.in. *Wykaz sprzętów browarnych w suprymowanym klasztorze łądzkim xx cystersów znajdujących się, objaśniający takse onychże i ilość wylicytowaną*, sporządzony 9 XI 1820 r.¹¹⁶ Licytacja sprzętów browarnych odbyła się 9 listopada, o czym informują liczne zachowane w aktach obwieszczenia komisarza wojewódzkiego delegowanego do obwodu konińskiego¹¹⁷.

W związku z kontynuacją spraw dłużników wobec klasztoru cysterskiego (m.in. wspomniana już i nadal niezłatwiona sprawa z Mikołajem Mielżyńskim, sędzią pokoju powiatu krotoszyńskiego, o zahipotekowanie należnej kwoty na jego dobrach Baszków, czy też z Antonim Leszczyńskim, właścicielem kamienicy w Kaliszu, na której ulokowano kapitał klasztoru łądzkiego) w lipcu 1821 r. sporządzony został także *Wykaz funduszu suprymowanego zgromadzenia cystersów w Łądzie* oraz do tegoż *Dowody funduszu suprymowanego zgromadzenia cystersów w Łądzie*¹¹⁸. Zdarzały się sytuacje odwrotne, kiedy to klasztor łądzki występował w charakterze dłużnika. W marcu 1822 r. ks. Wysocki został pozwany do Trybunału Cywilnego Kaliskiego przez niejakiego Nurkowskiego, kupca z Zagórowa, w sprawie o zapłatę należności za dostawy i zwrócił się do komisji wojewódzkiej z prośbą o wyznaczenie urzędnika, który reprezentowałby klasztor w tej sprawie¹¹⁹.

113 *Ibidem*, s. 233–305 (wypis z oryginału w aktach grodzkich gnieźnieńskich archiwum grodzkiego poznańskiego, sporządzony w Poznaniu 12 VI 1817 r.).

114 *Ibidem*, s. 199–201 (pismo KWK z 14 VIII 1821 r.).

115 *Ibidem*, s. 231.

116 *Ibidem*, s. 30–31 (dokumenty dotyczące licytacji w Łądzie, także na wykonanie robót publicznych; por. też przyp. 108–110, 143, 149, 156–157).

117 *Ibidem*, s. 50–56.

118 *Ibidem*, s. 97–101, 115–116.

119 *Ibidem*, s. 368–369 (sprawa ta jest kontynuowana także w jednostce aktowej o sygn. 1107, s. 171–172).

Od momentu objęcia zarządu zgromadzenia w 1821 r. wielkim zmartwieniem ks. Wysockiego był stan budynków klasztornych (o czym dowiadujemy się już z akt CWWKP z lat 30. XIX w.¹²⁰). Na jego prośbę w sprawie naprawy dachów na budynku klasztoru i browaru Deputacja poleciła KWK,

ażeby budowniczego wojewódzkiego na grunt zesłała, dla przekonania się o stanie tych dachów i o potrzebie ich reparacji, nie mniej sporządzenia umiarkowanego wyrachowania materiałów i kosztów,

przypominając jednocześnie, że na 1821 r. komisja ma przyznane na potrzeby cystersów w Łądzie 1000 złp¹²¹. W listopadzie 1821 r. inspektor budowlany sporządził kosztorys,

nie puszczając się w dalszą reparację, któraby znacznych kosztów wymagała, tak przy klaszorze, jako też browarze, która dalece większa jest potrzebna¹²².

Kosztorys zatwierdziła KRPiS w styczniu następnego roku, polecając jednocześnie przeprowadzenie prac zgodnie z wyliczonymi kosztami¹²³. W kwietniu 1822 r. Wysocki złożył kolejne

donesienie o dezolacji przez wiatry gwałtowne terażniejsze okien w klaszorze i na kopule kościoła łądzkiego. Wcześniej niepoprawione te nadrujnowania, przez deszcze dalsze więcej by uszkodzenia zadawały¹²⁴.

W tej sprawie podjęto niezbędne działania, gdyż już w lipcu 1822 r. Wysocki zawiadomił komisję, że „reparacja zabudowania klasztornego w Łądzie – już w kilku dniach ukończona zostanie zupełnie”, i prosił o dokonanie rewizji wykonanych prac oraz „o polecenie oszacowania kosztów nad anszlag wyłożonych dla ukończenia stosownego tej budowli podjętych”¹²⁵.

Pozostałe akta w poszycie dotyczą spraw probostwa łądkowskiego. Jest to głównie korespondencja z 1822 r. w sprawie masy spadkowej po ks. Ritterze, zmarłym proboszczu łądkowskim, między ks. Karolem Woszyńskim, byłym cystersiem z klasztoru łądzkiego, który objął rzezzone probostwo, a KWK, podsędkiem wydziału spornego powiatu konińskiego i Trybunałem Cywilnym Kaliskim, a także skarga tegoż Woszyńskiego na zalegających z opłatą mesznego dla probostwa w Łądku z załączonym imiennym wykazem zwlekających z zapłatą za 1821 r. oraz zbiorem dowodów, na mocy których probostwo było upoważnione do poboru podatku przysługującego parafii za odprawianie mszy w kościele¹²⁶.

120 Por. przyp. 49–54.

121 *Ibidem*, s. 143 (pismo Wysockiego do KWK z 5 V 1821 r.), 160 (pismo Deputacji do KWK z 6 VI 1821 r.).

122 *Ibidem*, s. 326–327.

123 *Ibidem*, s. 370–371.

124 *Ibidem*, s. 378 (por. też przyp. 49).

125 *Ibidem*, s. 397.

126 *Ibidem*, s. 411–412.

Dokumenty w kolejnych jednostkach aktowych KWK (sygn. 1107 i 1108) dotyczą głównie kontynuacji spraw rozpoczętych wcześniej, związanych z dzierżawami, opłatą dziesięciny¹²⁷, zaległościami płatniczymi i zabezpieczeniem funduszków na dobrach. Ponownie była roztrząsana sprawa z Mikołajem Mielżyńskim o zabezpieczenie sumy 60 tys. należących do klasztoru. Prokuratoria Generalna wezwała KWK, aby ta niezwłocznie nadesłała rewers na tę kwotę wystawiony dla klasztoru łódzkiego przez Konstancję z Czapskich Mielżyńską, matkę Mikołaja, wyrażając zdziwienie, „że w materii tak ważnej, gdzie chodzi o windykację sumy 60000 zł funduszu duchownego”, komisja nie wykazuje należytego zainteresowania¹²⁸. Ostatecznie sprawa Mielżyńskiego została załatwiona dopiero w czerwcu 1830 r., spłatą całej kwoty długu wraz z odsetkami „w monecie brzęczącej” do Banku Polskiego¹²⁹. Nadal prowadzono także sprawę o zabezpieczenie kwoty ulokowanej na kamienicy w Kaliszu, dawniej należącej do Leszczyńskich, następnie sprzedanej małżonkom Wentzłom. Załączono przy tym wykaz hipoteczny tejże kamienicy „przy ul. Rynek, pod numerem drugim”, sporządzony w 1822 r., gdzie w dziale IV pozycji *Długi różne, obowiązki hipoteczne i zlewki* figuruje także kwota 7200 zł „z funduszu konwentu księży cystersów z Łądu, a teraz ogólnego funduszu religijnego”¹³⁰. Kwotę tę wyszczególniono także w akcie sprzedaży kamienicy z 1821 r., którego kopię dołączono do dokumentacji sprawy¹³¹. Znaczna część akt dotyczy bieżącego funkcjonowania klasztoru; jest tu m.in. korespondencja przeora Wysockiego z KWK w sprawie przyznania funduszków „dla utrzymania nabożeństw w kościele klasztorowym łódzkim oraz odpustów publicznych”, utrzymania organisty i kościelnego, opłaty za światło, wino „i inne kościelne potrzeby”¹³². W 1823 r. Wysocki z żądanej kwoty 1850 zł otrzymał decyzją KRWRiOP, obowiązującą do 1 I 1824 r., jedynie 600 zł, „z zapewnieniem, iż w dalszym czasie – fundusz na utrzymanie nabożeństwa będzie mieć powiększony lecz najwięcej do złp 1000”¹³³.

127 Ciekawymi dokumentami do analizy stosunków włościańskich w pierwszej połowie XIX w. są tzw. układy o zamianę dziesięciny wytycznej należącej się klasztorowi w Łądzie, a następnie funduszowi supresyjnemu, na inny rodzaj opłaty. Nazwa „wytyczna” oznacza dziesięcinę wybieraną w snopach, która była oznaczana zatykanymi w polu wiechami. W XIX w. w Królestwie Kongresowym nastąpiła zamiana dziesięciny snopowej na pieniężną w dobrach narodowych; ustanowiono termin 1 VI 1825 r. jako ostateczny do ukończenia wszelkich zamian. Ukazami z lat 1864–1867 wszelkie kompozyty i dziesięciny zostały zniesione i wykreślone z hipotek. Układy takie z 1825 r. – *ibidem*, sygn. 1107, s. 355–396.

128 *Ibidem*, s. 37; dołączono kopię rewersu Mielżyńskiej, wystawionego w Poznaniu 30 VI 1799 r., s. 38; kolejne dokumenty w tej sprawie – s. 247–248, 303–304, 341–342, 462–464, 474–475.

129 Dalsza dokumentacja tej sprawy, m.in. korespondencja z Bankiem Polskim o przekazanie stosownych środków finansowych do kasy supresyjnej kaliskiej, znajduje się w kolejnej jednostce aktowej KWK, sygn. 1108; wzmiankowane pismo KRWRiOP do KWK informujące o spłacie długu z 2 VII 1830 r., *ibidem*, sygn. 1107, s. 76.

130 *Ibidem*, s. 58–59; cały wykaz – s. 52–66, kontynuacja tej sprawy – także s. 202–203, załączony wykaz hipoteczny kamienicy w Kaliszu przy ul. Warszawskie Przedmieście 492, na której została zahipotekowana kwota 1080 zł zaległej prowizji (od kwoty 7200 zł) z trzech lat winnej klasztorowi w Łądzie od Antoniego Leszczyńskiego – s. 204–216.

131 *Ibidem*, s. 69–82.

132 *Ibidem*, s. 102–103 (pismo z 4 IV 1823 r.).

133 *Ibidem*, s. 105–106 (pismo KRPIs do KWK z 26 V 1823 r.).

Pojawiają się nadal kwestie związane ze stanem budynków klasztornych i potrzebą ich remontu oraz z uposażeniem zakonników pragnących porzucić posługę duszpasterską ze względu na wiek i stan zdrowia lub też uznających wyznaczoną im pensję za niewystarczającą. O podwyżkę pensji z 600 do 800 zł „na konserwację i kosztą ratowania zdrowia” zwrócił się ks. Feliks Bartey¹³⁴. We wrześniu 1825 r. o zwolnienie z posług duszpasterskich i wyznaczenie pensji wystąpił Jan Grodzki, który od czasu kasaty klasztoru pełnił funkcję proboszcza w Kowalach Pańskich, a następnie w Koininie¹³⁵.

Są tu także informacje o zgonach zakonników. W październiku 1823 r. przeor Wysocki sporządził

likwidację ekspensy podjętej z powodu zejścia ś. p. księdza Filipa Marcinkowskiego cystersa łądzkiego – pensjonisty, dnia 31 maja r.b. 1823 nastąpionego, przy kościele parafialnym w Szymanowicach pochowanego,

która zawiera zestawienie kosztów związanych z wystawieniem aktu zgonu zakonnika oraz uroczystości żałobnych (z wyszczególnieniem tychże)¹³⁶. Mnożyły się także sprawy z wierzycielami klasztoru oraz związane z niedopełnieniem obowiązujących przepisów skarbowych. W piśmie z 20 XII 1823 r. Wysocki skarżył się KWK:

już dotąd znaczne zapłaciłem kary różne podobne stemplowe i znowu na nowo przysłany odebrałem egzekutoriat – nakazujący w ośmiu dniach opłacić zł. 12, gr. 20 za nieużycie papieru stemplowego do dwóch kwitów z odebranej dziesięciny za rok 1819,

prosząc jednocześnie o umorzenie kar,

boć ja wówczas nie w swoich interesach działając, i bez funduszu determinowanego osobistego powinności pełniąc, teraz nienależycie z oznaczonej mi tylko do życia pensji odpowiadać byłbym niesłusznością obarczony¹³⁷.

Poważne zaniepokojenie Wysockiego budził nadal stan zabudowań wchodzących w skład kompleksu poklasztornego; w czerwcu 1824 r. donosił KWK o postępującej degradacji mostku na kanale prowadzącym do Warty oraz stajni konnej¹³⁸. O nie najlepszym stanie budynków klasztoru pisał też do komisji wojewódzkiej komisarz wojewódzki delegowany do obwodu konińskiego we wrześniu 1824 r.:

Gmachy suprymowane klasztoru xx cystersów w Łądzie od lat dwóch przeszło bez reparacji będące, podpadają coraz większemu uszkodzeniu. Piękna struktura onychże – liczne i kosztowne ozdoby zasługują istotnie na opiekę rządu, ale pomimo tego że komisarz obwodu referatem z dnia 26 września 1822 nr 559

134 *Ibidem*, s. 250 (pismo do KWK z 26 IX 1824 r.).

135 *Ibidem*, s. 311–312; sprawa nie została załatwiona jeszcze w czerwcu 1826 r., kiedy to Grodzki wystosował kolejne pismo do KWK – s. 347–348; w tej sprawie także pismo KWK do KRWRiOP z 10 VII 1826 r. – s. 349–350.

136 *Ibidem*, s. 160; zob. też przyp. 94.

137 *Ibidem*, s. 187; także 201 (pismo z 11 III 1824 r.).

138 *Ibidem*, s. 224.

przesłał komisji wojewódzkiej anszlag kosztów reparacji, to jednak dotychczas zatwierdzenie anszlaga ani fundusz na reparację potrzebny nadesłany nie został.

Komisarz proponował wyznaczenie klasztorowi stałej, rocznej kwoty na niezbędne reperacje w wysokości 1000 zł, „z obowiązkiem podejmowania reperatury i składania rocznie z użycia jej udowodnionego rachunku”¹³⁹. Obraz skali zniszczenia dopełnia opis zawarty w liście Wysockiego z 22 XII 1824 r.:

Wicher nadzwyczajny i gwałtowny jaki wieczorem przez 6 godziną d. 17 m. i r. b. narobiwszy szkód znacznych w okolicy Łądu; w samym Łądzie prócz innych dezolacji uszkodził kościół klasztorny wspinały: to jest na dachu miedzi pod wierzchem odarł do 6-ciu arkuszy wielkich, i okien – szczególnie dwa z kwater niektórych i szyb ogołocił. Także w perspektywie kopuły szyb wiele powybiła. Podobnie w klasztorze i w rezydencji opackiej¹⁴⁰.

W związku z wyliczeniem kosztów naprawy uszkodzeń spowodowanych wichurą dokonany przez Jana Lewandowicza, kotlarza z Kalisza, pierwotnie przyznana przez KRWRiOP kwotę 800 zł zwiększono do 1750 zł¹⁴¹. Stan zabudowań klasztornych stale jednak pogarszał się, dlatego też nie ustawała korespondencja między zainteresowanymi urzędami i osobami dotycząca kosztorysów, kontroli budowniczego obwodowego, sprawozdań z wykonanych prac. W styczniu 1827 r. przeor Wysocki poinformował o rozbiórce zrujnowanego drewnianego budynku stajni, a ponieważ „zaczął lud nocami rozbiierać z niej drzewo”, Wysocki, aby „uniknąć większej szkody – zagniony był rozebrać takową stajenkę i drzewo z niej w schowanie uchronić”. To samo zamierzał uczynić ze zdewastowaną altanką w ogrodzie, prosząc KWK o decyzję, co powinien zrobić ze zgromadzonym drewnem, „przedać lub na jaki zamiar pożyteczny przeznaczyć”¹⁴². W maju tego samego roku przeor informował o złym stanie budynku browaru klasztorowego, produkującego piwo dla zakonników, ale na to pismo otrzymał stanowczą odpowiedź z KRWRiOP, że czerpiąc nadal korzyści z browaru, „reparacje budowli wspomnianej, bez żądania zwrotu kosztów od funduszu religijnego dopełnić powinien”¹⁴³.

W lipcu 1827 r. KRWRiOP zatwierdziła kolejne dwa anszlagi

na reparacje gmachu klasztorowego w Łądzie, a mianowicie, na wyreperowanie budowli opactwa łącznie z oficyną, na poprawę budowli nowicjat zwanej,

w łącznej kwocie 2289 zł, 38 gr, polecając jednocześnie Wysockiemu podjęcie prac

139 *Ibidem*, s. 252–253.

140 *Ibidem*, s. 263.

141 *Ibidem*, s. 267–270, 296–297, 300–302, 313–314, 331–333, 336–338 korespondencja przeora, KWK i KRWRiOP w tej sprawie).

142 *Ibidem*, s. 432. Ostatecznie sprawa ta zakończyła się przeprowadzeniem licytacji w maju 1828 r., która „dość korzystnie na rzecz skarbu wypadła”, o czym informował komisarz wojewódzki obwodu konińskiego w piśmie do KWK z 19 V 1828 r., a ta z kolei KRWSiOP, 18 lipca tego roku (AGAD, KWK, sygn. 1108, s. 11–15).

143 *Ibidem*, sygn. 1107, s. 454, 472–473.

z zapewnieniem mu zwrotu kosztów po udowodnieniu roboty protokołami odbiorczymi, z tem jednakże zastrzeżeniem, że żadne plus nad anszlag przyjęte nie będzie, przeciwnie zaś, wszelki minus potrącone zostanie¹⁴⁴.

Wysocki jednak, nie mając własnych środków potrzebnych do rozpoczęcia prac, nie zgodził się na ten warunek, proponując, aby komisja wskazała „możnego innego” do przeprowadzenia remontu „albo wprzód niech raczy zaasygnować koszta”¹⁴⁵. Nieugięta postawa opata w tej kwestii spowodowała, że ostatecznie KRWRiOP wyasygnowała kwotę zaliczki w wysokości 800 zł¹⁴⁶.

Nieustająca korespondencja między zainteresowanymi stronami w sprawie prowadzenia prac remontowych w opactwie cysterskim w Łądzie zajmuje znaczną część zachowanej dokumentacji aktowej. Ciągłe usterki czy zniszczenia wynikające zarówno ze „zużycia materiału”, jak i z wypadków losowych pociągały za sobą konieczność wykładania dalszych środków na remonty i naprawy. I tak w maju 1832 r. przeor zawiadamiał o fatalnym stanie budynku zwanego kuchnią opacką, który nadawał się tylko do rozbiórki, a drewno z niego było powoli szabrowane przez okoliczną ludność¹⁴⁷. Zarządzona przez KRWiD licytacja *in plus* na rozbiórkę i sprzedaż drewna odbyła się 11 IV 1833 r., o czym zawiadamiał KWK komisarz obwodu konińskiego¹⁴⁸.

W lutym 1834 r. KWK została powiadomiona przez Wysockiego o ponownym przy-padku styczniowych wichrów i gwałtownej burzy,

które i ślicznemu kościołowi klasztornemu łądzkiemu nie sfołgowały. W oknie jednym kwaterę całą z szesnastu szyb szkła półtaflowego składającą się, zupełnie wycisnęły i zgruchotały; w innych oknach do 30 szyb podobnych, półtaflowych zepsuły.

Według dramatycznego sprawozdania Wysockiego zacinające deszcze zalewały kościół, zostawiając kałuże na posadzce, a wybite okna umożliwiały swobodny dostęp do wnętrza ptakom, które „wrzaskiem i szpeceniem miejsce napełniają”; zamówieni przez niego rzemieślnicy nie chcieli rozpocząć prac bez zapłaty¹⁴⁹. W październiku 1832 r. organmistrz Stanisław Świerzyński otrzymał 54 zł za naprawę wielkich organów w chórze, które – jak zaświadczył – „odchędożywszy, ponaprawiałem, iż teraz fagot w pedale i wszystkie głosy odpowiadają”¹⁵⁰. W tym samym miesiącu ks. Wysocki sporządził *Konotację dla wyciągnięcia kosztówłożonych na reparację w kościele i klasztorze łądzkim* od 2 VIII 1828 r. do 4 I 1832 r., która wyniosła 90 zł i 18 gr¹⁵¹ (zob. Aneks, nr 6).

144 *Ibidem*, s. 465 (decyzja z 16 VII 1827 r.).

145 *Ibidem*, s. 477–478 (pismo komisarza obwodu konińskiego do KWK z 18 X 1827 r.).

146 AGAD, KWK, sygn. 1108, s. 4.

147 *Ibidem*, s. 100; dalsza korespondencja KWK w tej sprawie, m.in. z naddzierżawcą ekonomii rządowej Ratyń – s. 115–116.

148 *Ibidem*, s. 132–133 (pismo z grudnia 1832 r.), 154–155.

149 *Ibidem*, s. 186–187.

150 *Ibidem*, s. 236.

151 *Ibidem*, s. 237.

Wysocki przez kilka lat nie otrzymywał decyzji w sprawie remontu kościoła. We wrześniu 1836 r. pisał do KWK o kolejnym przypadku „wichru gwałtownego deszczowego”¹⁵². Donosił przy tym, że odprawianie nabożeństw w tak zniszczonym kościele stało się niemożliwe, a okna wymagają już nie tylko naprawy, ale całkowitej wymiany¹⁵³. I znów powtórzyła się sytuacja, gdy pomimo przyznanego funduszu (1198 zł 3 gr) Wysocki odmówił rozpoczęcia prac remontowych, wymagających „forsusowania” ich z własnych środków, których przecież nie posiadał. Nie był bowiem w stanie znaleźć chętnych do podjęcia prac naprawczo-budowlanych za wyasygnowaną kwotę¹⁵⁴. W związku z zaistniałą sytuacją KRWDiOP pismem z 6 XII 1837 r. poinformowała Rząd Gubernialny Kaliski (dalej: RGK) o zwiększeniu środków finansowych (do 1506 zł 18 gr) przeznaczonych na reperację oraz nakazała przeprowadzenie publicznej licytacji na wykonanie robót¹⁵⁵. Ogłoszona na dzień 28 II 1838 r. licytacja na remont gmachów po klasztorze cysterskim w Łądzie „spełza bez skutku”, a wobec takiego obrotu sprawy komisja rządowa uznała, że dalsze jej ogłaszanie mija się z celem, i wyraziła zgodę na powierzenie prac „w sposób ekonomiczny” niejakiemu Jaskólskiemu, nadzierżawcy ekonomii Ratyń, który

pewniejszą jest w stanie złożyć rządowi rękojmię jak przeor, i dlatego wkłada na rząd gubernialny obowiązek dopilnowania, aby przepisana kaucję złożył i podlegał nadzorowi budowniczego obwodowego¹⁵⁶.

Jaskólski jednak zażyczył sobie zaliczki na poczet prowadzonych prac, a także przedstawił własny rachunek, który wraz z niezbędnymi robotami „nadanszlagowymi” opiewał na kwotę 2682 zł 19 gr¹⁵⁷. Dłuższy czas trwała wymiana korespondencji między zainteresowanymi stronami w sprawie dysponowania środkami finansowymi na zlecone prace. Remont został jednak przeprowadzony; w 1840 r. KRWDiOP zaakceptowała protokół rewizyjno-odbiorczy wykonanych prac, a KRPIŚ upoważniła RGK do wypłaty przedsiębiorcy kwoty wyliczonej ponad zadatkowaną¹⁵⁸.

Opactwo cysterskie ulegało degradacji nie tylko na skutek upływu czasu czy warunków pogodowych. Jako instytucja skasowana podlegało decyzjom władz świeckich, które rościły sobie prawo dysponowania jego majątkiem. W styczniu 1833 r. w aktach KWK pojawia się wzmiankowana już sprawa zegara wieżowego, po który przyjechał delegowany komisarza obwodu konińskiego z nakazem wydania zegara. Odprawiony przez Wysockiego, pojawił się ponownie „pod zagrożeniem pomocy wojskowej na koszt opierających się zesłać mianej”, a jak pisał Wysocki do KWK, „po takich krokach

152 *Ibidem*, s. 276 (pismo z 9 IX 1836 r.); o tym także w aktach CWWKP, por. przyp. 50.

153 *Ibidem*.

154 *Ibidem*, s. 288–289 i n. (pismo z 10 XI 1836 r.).

155 *Ibidem*, s. 315.

156 *Ibidem*, s. 323–325 (pismo o przeprowadzonej licytacji z lutego 1838 r. i decyzja KRWDiOP z 7 IV 1838 r.), 326–339 (*Dowody obwieszczenia licytacji na enterprzyę reparacji kościoła po suprymowanych cystersach w Łądzie*).

157 *Ibidem*, s. 353–358 (m.in. deklaracja Jaskólskiego z 8 VIII 1828 r.).

158 *Ibidem*, s. 366–380 (pismo KRPIŚ do RGK z 6 V 1840 r. – s. 379, pismo KRWDiOP do RGK z 28 V 1840 r. – s. 380).

wypadało mi ulec zwierzchności miejscowej i wczorajszego dnia [11 II 1833 r.] zegar ten rozebrany i z wieży kościoła łądzkiego zdjęty został¹⁵⁹. Ostatecznie jesienią 1835 r. KWK wyraziła zgodę na ten zabór oraz na pobranie z kasy miejskiej Konina sumy potrzebnej do zakupu zegara, a KRWDiOP poleciła wpłacenie jej do kasy generalnej Królestwa na rzecz Funduszu Ogólno-Religijnego¹⁶⁰.

Powoli, z przyczyn naturalnych, zmniejszała się liczba zakonników w klasztorze. W lutym 1830 r. przeor zawiadomił KWK o

zejściu z tego świata, po kilkutygodniowej na łóżku chorobie księdza Celestyna Choińskiego, cystersa łądzkiego, dnia 8 m. i r. b. w klasztorze nastąpionym¹⁶¹.

Miesiąc później Wysocki wystosował pismo z prośbą o zwiększenie pensji swojej (ukończył 70. rok życia) oraz wypłacanej 60-letniemu podprzeorowi Feliksowi Barteyowi, lecz KRWRiOP udzieliła odpowiedzi odmownej¹⁶². W następnym (1831) roku, 19 listopada, Feliks Bartey, według doniesienia Wysockiego, „rozstał się z tym światem”¹⁶³. W klasztorze pozostał tylko ks. Iwo Grodzki, który w lutym 1833 r. „z powodu odludnej samotności w tym gmachu” zwrócił się do KWK o zezwolenie na przeniesienie do klasztoru reformatów w Koninie, ale ostatecznie pół roku później odstąpił od tego zamiaru¹⁶⁴. Grodzki zmarł 15 I 1834 r., o czym zawiadomili KWK Konsystorz Generalny Kaliski oraz przeor Wysocki, prosząc o wyasygnowanie środków na pokrycie kosztów pogrzebu¹⁶⁵.

W maju 1840 r. Wysocki, ze względu na podeszły wiek oraz utratę wzroku, postanowił zrezygnować z powierzonego mu nadzoru nad kościołem i zgromadzonymi w nim sprzętami i resztę życia spędzić „na łonie swej familii”. Poprosił więc RGK o oddelegowanie innej osoby do opieki nad pozostawionym mieniem oraz podwyższenie pensji emerytalnej potrzebnej do opłacenia leczenia¹⁶⁶. Konsystorz Generalny Kaliski, w trosce „o całość tej wspaniałej w kraju naszym Bazyliki”, podjął decyzję o powierzeniu dozoru byłemu cystersowi łądzkiemu ks. Karolowi Woszyńskiemu, proboszczowi w Łądku, któremu polecił również odprawianie nabożeństw w kościele „w dniach przepisanych”. Jednocześnie wezwał dziekana dekanatu słupeckiego¹⁶⁷, aby udał się

159 *Ibidem*, s. 163; dalsza korespondencja w tej sprawie – s. 178; por. też przyp. 46.

160 *Ibidem*, s. 241, 243 i dalsze (korespondencja w tej sprawie z października i grudnia 1835 r.; informacja o dokonaniu wpłaty w dniu 18 III 1836 r. – s. 269).

161 *Ibidem*, s. 43.

162 *Ibidem*, s. 64–67 (w załączeniu wyciągi z metryk chrztu obu zakonników wydane przez właściwe urzędy parafialne – s. 66–67), 74 (odpowiedź komisji z 27 V 1830 r.).

163 *Ibidem*, s. 90 (pismo z 4 I 1832 r.), 96 (świadcstwo zgonu Barteya, wystawione 21 XI 1831 r. przez proboszcza parafii Łądek, ks. Karola Woszyńskiego).

164 *Ibidem*, s. 153, 176.

165 *Ibidem*, s. 180–181 (korespondencja z 20 I 1834 r.).

166 *Ibidem*, s. 383–384.

167 Był nim proboszcz ciężański ks. Kierzkiewicz, któremu władza świecka przydzieliła do asysty burmistrza Łądku, *ibidem*, s. 385–386, 396.

do Łądu i „w sposobie protokolarnym spisawszy wszelkie utensylia zakrystii i ruchomości w kościele”, oddał je pod ścisły nadzór Woszyńskiemu¹⁶⁸.

Niejasną sytuacją zabudowań klasztornych zaniepokoił się właściciel dóbr ciężarskich i ratyńskich hr. Gutakowski, który polecił swemu rządcy zwrócić się zapytaniem do RGK, „czyli oddanie to ma nastąpić kościoła z sprzętami, lub z całkiem zabudowaniami przy kościele wzmiankowanym znajdującymi się”¹⁶⁹. Rządca otrzymał odpowiedź, że dyspozycje co do oddania pod dozór klasztoru i innych zabudowań pocysterskich przekazano komisarzowi obwodu konińskiego, a ks. Woszyński ma objąć w zarząd jedynie kościół i niezbędne pomieszczenia mieszkalne¹⁷⁰.

Jednakże kiedy 27 VII 1840 r. do Łądu zjechali wyznaczeni przez władze duchowne i cywilne komisarze i poinformowali Wysockiego o decyzji władz, ten w obawie przed poważną redukcją dotychczasowego uposażenia (z 1200 na 800 zł) zmienił zdanie i zażądał, aby w protokole wizytacji odnotować, iż nadal będzie pełnił dotychczasowe obowiązki, gdyż jako związany ślubami zakonnymi „od tego klasztoru nigdzie oddalić się nie może”¹⁷¹. Konsystorz podtrzymał jednak swą decyzję i 29 X 1840 r.

zawezwał dziekana sompolińskiego, aby zaradzając potrzebie i nie wystawiając kościół i sprzęty jego na uszczerbek, zjechał na grunt do Łądu i tam w przytomności dwóch wiarygodnych świadków i plenipotentą JW Hrabiego [Gutakowskiego], nowego nabywcy tych dóbr, oddał kościół wraz z jego sprzętami i zabudowaniami poklasztorne mi po zarząd ks. Kierzkiewiczowi dziekanowi słupeckiemu i proboszczowi w Ciążeniu¹⁷².

Przekazanie majątku pocysterskiego nastąpiło 3 XII 1840 r. w obecności Dyzmy Raszewskiego (plenipotentą Gutakowskiego), ks. Wincentego Siewierskiego (proboszcza parafii Cienin Kościelny) i Augustyna Wattera (proboszcza parafii Kowalewo). Inwentaryzacji majątku kościelnego dokonano na podstawie *Spisu efektów pozostałych po supresji klasztoru łądzkiego z dnia 1 września 1820 r.*, który sporządzili ówcześni komisarze, wspomniany już ks. Cielecki i niejaki Bremirski¹⁷³. Sędzia konsystorski w piśmie do RGK stwierdzał:

przekona się Rząd Gubernialny, iż wiele ze sprzętów klasztornych, a mianowicie od XI do XVIII inclusive, jedne uległy zepsuciu, inne zaś przez starość zupełnemu zniszczeniu¹⁷⁴.

168 *Ibidem*, s. 391 (pismo do RGK z 8 VII 1840 r.).

169 *Ibidem*, s. 390 (korespondencja z lipca 1840 r.).

170 *Ibidem*.

171 *Ibidem*, s. 399 (pismo burmistrza do RGK i protokół wizytacji – s. 396–399).

172 *Ibidem*, s. 405–406 (pismo konsystorza do RGK z 4 III 1841 r. – s. 414).

173 *Ibidem* oraz s. 407–413 (wyszczególnienie ruchomości kościoła z podziałem na: I. Srebro; II. Cyń; III. Miedź; IV. Mosiądz; V. Żelazo; VI. Porządki drewniane; VII. Aparaty; VIII. Bieliznę; IX. Relikwie; X. Różne sprzęty; XI. Rzeczy klasztorne; XII. Rzeczy Refektarskie; XIII. Cyń Refektarską; XIV. Miedź; XV. Mosiądz; XVI. Bieliznę stołową; XVII. Rzeczy kuchenne; XVIII. Sprzęty mielcuchowe [do produkcji piwa]), 429–434 (drugi egzemplarz inwentarza, sporządzony 11 VI 1841 r. na podstawie protokołu z 3 XII 1840 r. w obecności ponownie proboszcza parafii Kowalewo Augustyna Wattera i wikariusza Stanisława Grzybowskiego z parafii Ciążień).

174 *Ibidem*, s. 406.

Korespondencja między Wysockim „o wsparcie w kalectwie wzroku utraconego i wieku zgrzybiałości”¹⁷⁵, RGK i konsystorzem trwała do maja 1841 r. W piśmie z 8 V 1841 r. konsystorz wezwał przeora, „aby natychmiast zaspokoił ks. Kierzkiewicza w jego należytości i kwit od tegoż złożył w kancelarii konsystorskiej”, pod groźbą zajęcia części należnej mu pensji. Sędzia konsystorski pisał:

JW ks. Wysocki nieszczęśliwą dotknięty słabością, nad którą władza diecezjalna mocno ubolewa, nie byłby w możności rozciągnąć nadzoru nad realnościami kościelnymi, a sługom, jako nie mającym żadnej rękojmi odpowiedzialności tenże nadzór powierzonym być nie może¹⁷⁶.

Ostatecznie decyzją Walentego Tomaszewskiego, biskupa kujawsko-kaliskiego, potwierdzoną przez Konsystorz Generalny Kaliski we wrześniu 1841 r., nadzór nad kościołem pocysterskim w Łądzie powierzono ks. Walentemu Dembowskiemu¹⁷⁷, „który ciągle przy tym kościele mieszkać będzie i mszą św. dla wygody ludu tamże zgromadzającego się odprawiać ma”, z uposażeniem 1400 zł; podtrzymano decyzję o przyznaniu Wysockiemu pensji emerytalnej w wysokości 800 zł¹⁷⁸.

Ks. Tadeusz Wysocki zmarł 23 VII 1842 r. w wieku ponad 81 lat¹⁷⁹. W związku z jego śmiercią ks. Karol Woszyński, proboszcz w Łądku, zwrócił się do KRSWiD z prośbą o przyznanie 120 zł z funduszków supresyjnych należnych zmarłemu księdzu, motywując to koniecznością utrzymania wikariusza przy probostwie w Łądku, w czym dotychczas pomagał mu klasztor cysterski. Komisja nie przychyliła się do tej prośby, powołując się na akta okupacyjne zaprzysiężone przez zgromadzenie cystersów w Łądzie, gdzie

nie ma żadnego śladu, aby klasztor xx cystersów w Łądzie przyczyniał się w jakim bądź względzie do utrzymywania parafii Łądku. – A tym samym, że przyznanie kompetencji po zmarłym księdzu Wysockim na utrzymanie przy kościele parafialnym w Łądku wikariusza nie miałoby żadnej zasady, tem bardziej gdy probostwo to jest zamożniejsze od wielu innych, w swoich dochodach bardziej uszczuplonych¹⁸⁰.

Śmierć przeora Wysockiego zakończyła pewien trudny etap w dziejach cystersów z Łądu. Jak wcześniej wspomniano, dobra pocysterskie stały się własnością hr. Wacława Gutakowskiego, a z transakcji tej wyłączono zabudowania klasztorne, będące własnością funduszu duchownego¹⁸¹. Akta dokumentujące skomplikowane relacje

175 *Ibidem*, s. 424–425 (pismo Wysockiego do RGK z 21 V 1841 r.; zwraca uwagę oryginalny podpis przeora, będący świadectwem jego niedowidzenia).

176 *Ibidem*, s. 424 (pismo Konsystorza Generalnego Kaliskiego do Wysockiego z 8 V 1841 r.).

177 W aktach występuje także pisownia nazwiska: Dębowski.

178 *Ibidem*, s. 420–421 (pismo biskupa kujawsko-kaliskiego do RGK z 18 V 1841 r. oraz konsystorza do RGK z 20 IX 1841 r.).

179 *Ibidem*, sygn. 2068; taka data została podana w piśmie komisarza obwodu konińskiego do RGK z 10 VIII 1842 r., s. 2, i taka też figuruje na wypisie z „aktu zejścia” Wysockiego, sporządzonym 8 VIII 1842 r. przez ks. Woszyńskiego z Łądku, s. 3; Konsystorz Generalny Kaliski w piśmie do RGK z 16 VIII 1842 r. podaje datę 26 lipca, s. 1.

180 *Ibidem*, s. 20–21 (pismo z 10 IV 1844 r.).

181 Por. też przyp. 8, 55–65.

Gutakowskiego z klasztorem w Łądzie stanowią większą część ostatniej, dość szczupłej (ss. 46) jednostki aktowej dotyczącej majątku i funduszków skasowanego klasztoru cystersów łądzkich.

W czerwcu 1843 r. asesor ekonomiczny I okręgu złożył skargę do RGK, że Gutakowski, nie mając praw własności do zabudowań klasztornych, samowolnie dokonuje rozbiórki budynków należących do klasztoru. Chodziło o budynek „kuchnię zwaną, zarazem spiżarnią”; z otrzymanych materiałów Gutakowski postawił austerię¹⁸². RGK w celu zapobieżenia dalszej rozbiórce nakazał naczelnikowi powiatu podjęcie stosownych kroków, a ten wezwał hrabiego, „aby dalszego rozbierania budynków nie dozwolił i swym podwładnym rozbierać zakazał”, oraz polecił wójtowi gminy oszacowanie wartości rozebranego budynku¹⁸³. Jednocześnie naczelnik powiatu oddelegował do Łądu budowniczego w celu opisania stanu pocysterskich zabudowań klasztornych i kościelnych. Sporządzony przez tegoż protokół odesłał do RGK¹⁸⁴.

Podjęcie tych czynności okazało się niezbędne wobec faktu, że Gutakowski zwrócił się z petycją o oddanie mu w całości gmachów po supymowanych cystersach łądzkich, do których zamierzał sprowadzić kapucynów¹⁸⁵. Warto tu przytoczyć fragmenty podania hr. Gutakowskiego odnoszące się do kościoła w Łądzie; w połowie XIX w., po wielu latach niewłaściwego gospodarowania, zaniedbań, braku funduszy na remonty, pisał tak: „Świątynia odznacza się nadzwyczajnie wielką sztuką budownictwa i jest jedną z najpiękniejszych w kraju naszym”¹⁸⁶. W klasztorze funkcjonować miał też dom dla księży emerytów „z zastrzeżeniem wyłączenia demerytów”¹⁸⁷. Jak wiadomo, sprawa z Gutakowskim ciągnęła się kilka lat. W marcu 1850 r., w reakcji na reskrypt gubernatora cywilnego warszawskiego¹⁸⁸, naczelnik powiatu konińskiego polecił burmistrzowi Łądku, wójtowi gminy Ciężen oraz administratorowi klasztoru ks. Dembowskiemu¹⁸⁹, z udziałem oddelegowanego przez konsystorz dziekana słupeckiego Kierzkiewicza, sporządzenie opisu kościoła i zabudowań, a przede wszystkim uszkodzeń dawniejszych i teraźniejszych, wymagających remontów i napraw¹⁹⁰ (zob. Aneks, nr 7).

Znamienne, że zabudowania pocysterskie niszczały nie tylko na skutek upływu czasu, braku funduszy na naprawy czy kradzieży dokonywanych przez okoliczną ludność,

182 *Ibidem*, s. 5–6 (pismo asesora do RGK z 3 VI 1843 r.).

183 *Ibidem*, s. 7–13 (korespondencja w tej sprawie z czerwca i lipca 1843 r.).

184 *Ibidem*, s. 14.

185 *Ibidem*, s. 17–18, 23, 29–30 (korespondencja w tej sprawie z lat 1843–1845); odwołania do roszczeń Gutakowskiego – zob. przyp. 175.

186 *Ibidem*, s. 24 (cały tekst podania – s. 24–27).

187 *Ibidem*, s. 27.

188 Gubernia warszawska powstała w 1844 r. z połączenia guberni mazowieckiej i kaliskiej.

189 W aktach błędnie podano nazwisko księdza: Tomaszewski.

190 *Ibidem*, s. 38–39 (pismo naczelnika do gubernatora z 8 III 1850 r.), 42–43 (*Protokół uszkodzeń zabudowań i kościoła we wsi Łądzie* z 18 V 1850 r.).

ale także z powodu bezmyślnych działań miejscowych księży. Administrator łądzki ks. Dembowski, od którego naczelnik powiatu zażądał wyjaśnień w sprawie powstałych w zabudowaniach zniszczeń, tłumaczył, że wszystkie uszkodzenia dostrzeżone przez delegowanych i ujęte w raporcie nastąpiły z braku funduszków na reperacje za poprzednich administratorów klasztoru w Łądzie; podczas zarządu Dembowskiego

nastąpił tylko brak posadzki kilkunastu tafli; z tych dwie zabrał ks. Wałęcki wikariusz z parafii Turku, o zwrot których toczy się postępowanie na drodze sądowej; jedno zaś tafle darowałem cukiernikowi w Koninie, lecz nie z posadzki, tylko z kamieni znalezionych na nowicjacie¹⁹¹.

Naczelnik powiatu nie był usatysfakcjonowany otrzymanym raportem i polecił wszcząć postępowanie w sprawie bezprawnie zabranych i pozostałych zaginionych tafli posadzkowych. W piśmie do gubernatora warszawskiego z 25 V 1850 r. donosił także, że ze względu na kalectwo Dembowskiego (był człowiekiem ociemniałym) zamierzał poruczyć dodatkowo administrację zabudowań klasztornych i kościelnych burmistrzowi Łądku:

a teraz już mu poleciłem, aby w tych zaprowadził przynajmniej czystość, usuwając z nich wszystkie nieczystości i przedmioty robiące nieczystość oraz w budowlach uszkodzenia zarządzające¹⁹².

Raport o stanie zabudowań zamyka dokumentację klasztoru cysterskiego w Łądzie przed jego przejściem przez zakon kapucynów. W jednostce tej znajduje się ponadto informacja o trzech prowizjach wpłaconych do kasy od kapitałów klasztornych, m.in. od wspomnianej już sumy 3000 zł na dobrach przygodzickich należących do Radziwiłłów¹⁹³.

Omówione akta stanowią cenny materiał źródłowy do przebiegu kasaty w cysterskim zgromadzeniu zakonnym w Łądzie, a następnie okresu tzw. ewakuacji klasztoru. Można w nich wyodrębnić kilka podstawowych grup tematycznych:

- dokumenty związane z wprowadzaniem supresji: protokoły i sprawozdania komisarzy oddelegowanych do Łądu, inwentarze i spisy majątku ruchomego i nieruchomości, wykazy funduszków itp.;
- akta dotyczące stanu zabudowań kościelnych i klasztornych w okresie pokasacyjnym, przeprowadzanych remontów i napraw, rozbiórek, licytacji sprzętów kościelnych, a także przeznaczanych na ten cel środków finansowych;
- materiały odnoszące się do zakonników nadal związanych z klasztorem łądzkim, tam mieszkających lub też sprawujących posługę duszpasterskie w okolicznych parafiach (ich uposażenie, pełnione funkcje, podania w różnych sprawach, wypisy z akt urodzeń, zgonów, informacje o pogrzebach itp.);
- sprawy prowadzone z dłużnikami klasztoru (znacznie rzadziej o niespłacone zobowiązania klasztoru wobec osób z zewnątrz) o zapis powierzonych kapitałów na dobrach, spłatę zaległych prowizji czy odzyskanie pożyczonych sum.

191 *Ibidem*, s. 44 (wyjaśnienia Dembowskiego dołączone do protokołu).

192 *Ibidem*, s. 40–41, 45.

193 *Ibidem*, s. 34–35 (pismo KRPIŚ do RGW z 23 XII 1848 r.); zob. też przyp. 25, 82, 85.

Na podstawie zachowanych źródeł można stwierdzić, że wykonawcy kasaty starali się realizować i egzekwować przepisy instrukcji z 1819 r., działając według narzuconego przez nią określonego schematu czynności kasacyjnych. Sporządzono dokumentację, która miała być podstawą późniejszego zarządzania funduszami i dobrami skasowanego klasztoru. Kasata nie przyniosła jednak państwu wymiernej korzyści. Konieczność utrzymywania i konserwacji budynków, niejednokrotnie o dużej wartości historycznej i architektonicznej, wypłata kompetencji zakonnikom, wydatki administracyjne związane z przeprowadzeniem kasaty, brak szybkich decyzji w sprawie przekazania gmachów skasowanego konwentu innej instytucji państwowej czy kościelnej, niemożność podołania wszystkim zobowiązaniom wypełnianym dotąd przez instytuty kościelne (np. utrzymywanie szkół) – wszystko to spowodowało, że supresja stała się zbyt dużym obciążeniem dla skarbu Królestwa, niewspółmiernym do spodziewanych zysków.

W 1850 r. gospodarzami klasztoru łódzkiego zostali kapucyni i zaczął się nowy etap w dziejach łódzkiego klasztoru. Znajdujące się w zasobie AGAD materiały stanowiące spuściznę aktową po tym okresie, zakończonym kolejną kasatą po powstaniu styczniowym w 1864 r., wymagają jednak odrębnego opracowania¹⁹⁴.

194 Zob. przyp. 80–83.

Aneks

1

Sumaryczne zestawienie jednostek aktowych tyjących się cystersów z Łądu znajdujących się w zasobie AGAD

Tytuł jednostki	Zespół	Sygnatura	Zakres czasowy	Liczba stron	Uwagi
<i>A. t. s. xx cystersów w Łądzie, w diecezji kaliskiej</i>	CWWKP	801	1833–1858	344	j. pol., ros., franc., poszyt
<i>[A. t. s. okupacji suprymowanego opactwa i klasztoru xx cystersów w Łądzie w diecezji kaliskiej]</i>	CWWKP	802	1819	84	j. pol., księga
<i>[Estaty na budowę więzienia i pomieszczeń słuźebnych w Łądzie]</i>	CWWKP	803	1835	90	j. pol., ros., składki
<i>Akta t. s. funduszów suprymowanego klasztoru xx cystersów i opactwa w Łądzie, vol. I</i>	KWK	1083	1810–1820	396	j. pol.; zły stan zachowania, niedostępniana
<i>Akta t. s. funduszów suprymowanego klasztoru xx cystersów i opactwa w Łądzie, vol. II</i>	KWK	1089	1820–1822	416	j. pol.
<i>[Akta t. s. funduszów klasztoru w Łądzie], vol. III</i>	KWK	1107	1822–1828	482	j. pol.; zły stan zachowania
<i>Akta t. s. funduszów klasztoru suprym[owanego] w Łądzie, vol. IV</i>	KWK	1108	1828–1841	434	j. pol.
<i>Akta w przedmiocie funduszów klasztoru suprymowanego xx cystersów w Łądzie, vol. V</i>	KWK	2068	1842–1850	46	j. pol.

2

Kopia instrukcji Komisji Województwa Kaliskiego do „w[ielmoźnego] Mittelstedt, komisarza delegowanego do spisu funduszów duchownych w Koninie, upowaźniającego go do uskutecznienia okupacji funduszów” m.in. w Łądzie 195^a

b

Działo się w Kaliszu, dnia 31 m[iesią]ca maja 1819 r.

Komisja Województwa Kaliskiego

W celu uskutecznienia okupacji z mocy Bulli Papieskiej przez dekret ś.p. Malczewskiego¹⁹⁶ arcybiskupa, prymasa senatora Królestwa tu w kopii załączonej ogłoszony, suprimowanych Instytutów Duchownych w województwie tutejszym położonych, Deputacja w Komisji Rządowej WRiOP do regulacji funduszów duchowieństwa ka-

a Kopia sporządzona czytelnym i starannym pismem; sporadycznie występują przekreślenia i poprawki w tekście.

b W nagłótku dokumentu występują oznaczenia kancelaryjne.

195 AGAD, CWWKP, sygn. 802, s. 8–10.

196 Franciszek Skarbak-Malczewski (1754–1819), arcybiskup warszawski i prymas Królestwa Polskiego.

tolickiego ustanowiona, z załączonym tu w kopii postanowieniem książećcia namiestnika królewskiego, upewniła Komisję Wojewódzką reskryptem z d[nia] 9 m. i r. b. do wysłania komisarzów mających niezwłocznie zająć się uskutecznieniem okupacji pomienionych instytutów duchownych przepisując termin do zajęcia czyli odebrania dochodów tychże suprimowanych instytutów w całym kraju od dnia 24 czerwca r. b., z względu na czas gospodarski jako i dla ułatwienia rozrachunków. Wszelkie zatem dochody i nawzajem ciężary gruntowe i podatki incl[usive] raty czerwcowej r. b. do instytutów suprimowanych aż po dzień 23 czerwca r. b. będą należeć.

Wskutek takowego polecenia tejże Deputacji Komisja Wojewódzka, wzywając p. Mittelstedt komisarza do spisu funduszów duchownych deleg[owanego], upoważnia go niniejszem do uskutecznienia okupacji funduszów następujących Instytutów:

1. Kolegiaty w Uniejowie
2. Kolegiaty w Choczcu
3. Zgrom[adzenia] xx cystersów z opactwem w Łądzie
4. D[it]o xx kamedułów w Bieniszowie

według załączającej się wraz z wszelkimi aneksami instrukcji do tej czynności, przez pomienioną Deputację wydanej, która lubo szczególnie jest wystosowana do instytutów dobra posiadających, jednakowo myśl jej będzie mogła posłużyć w. komisarzowi do kierowania czynności swoich przy uskutecznieniu okupacji wymienionych wyżej instytutów.

Gdy niniejsza ważna okoliczność żadnej nie może cierpieć zwłoki, przeto zechce w. komisarz zająć się wykonaniem onejże, kierując tak swoje działanie, aby wszystko według myśli instrukcji i woli Rządu uzupełniwszy, rezultat pracy swojej nieochybnie przed 24 czerwca r. b. nadesłać postarał się, mając przytem i to na uwadze:

1. Gdyby folwarki lub inne z rolniczego gospodarstwa fundusze, należące do suprimowanego instytutu duchownego w dzierżawie były osób prywatnych, winien w. komisarz zająć je podług wzoru protokołu *sub litt.* E, a wzięwszy od dzierżawcy kopiją kontraktu dzierżawnego poświadczonego, należy takową, wraz z deklaracją odmowną przełożonego Instytutu i protokołem okupacyjnym Komisji Wojewódzkiej nadesłać;
2. Czynności swoje okupacyjne winien w. komisarz odbywać w asystencji dziekana, a w niebytności tegoż lub choroby, w przytomności poddziekana lub zdatnego proboszcza.

Dlatego Komisja Wojewódzka w następstwie odpowiedzi JW biskupa diecezji kaliskiej¹⁹⁷ uwiadomiła w. komisarza, iż do asystowania mu przy uskutecznieniu okupacji wyznaczeni zostali komisarze duchowni, wymienieni w załączonej tu liście, których należy wezwać do przybycia na grunt.

197 Andrzej Wołłowicz (1750–1822), od 1819 r. pierwszy ordynariusz diecezji kujawsko-kaliskiej, senator duchowny Królestwa Polskiego w 1819 r.

Przy zawiadomieniu w. komisarza, że komisarze obwodowi odebrali polecenie, aby mu na każde wezwani żądanie, udzielali wiadomości i w razie potrzeby żądanej dawali pomocy, zapewnia Komisja Wojewódzka w. komisarzowi na mocy rzeczonoego reskryptu Deputacji ustanowionej do regulacji funduszów duchownych dziennie po zł. 10 diet, które mu natychmiast przez Komisję Wojewódzką zaasygnowane i wypłacone będą, po złożeniu likwidacji, która winna być opatrzona w oryginale commissorium¹⁹⁸ i w raport dziennych czynności.

Na koniec, ile Komisja Wojewódzka pragnie pośpiechu w tym dziele dla otrzymania aktów okupacyjnych, mających służyć Deputacji do czerpania z nich wiadomości o funduszach, z których od św. Jana r. b. mają być utrzymywane osoby duchowne, którym z powodu suprimowania ich Instytutów fundusze odebrane zostają, jako też dla zabezpieczenia dochodów od św. Jana r. b., mających stanowić fundusz ogólny religijny, tyle pokłada ufności w. komisarza, którego gorliwość w szybkim i dokładnem działaniu^c, jest przekonana iż wszelkie dołoży usiłowania do wypełnienia poruczonego sobie niniejszym commissorium dzieła okupacyjnego, wzywając go, ażeby mając na wszystkie przypadki przepisy i doświadczony rozsądek, żadnych takich do Komisji Wojewódzkiej nie czynił zapytań, które by zamierzony pośpiech w tak ważnym działaniu wstrzymały, ale raczej pokłada w nim zupełne zaufanie, iż poruczone sobie dzieło na zasadzie wskazanej instrukcji i za przykładem chęci swojej należycie wykona.

d

3

Kopia sprawozdania z rewizji biblioteki zgromadzenia i opactwa w Łądzie dokonanej przez Samuela Bogumiła Lindego, dyrektora generalnego Biblioteki Publicznej w Warszawie¹⁹⁹

Działo się w Lendzie dnia 5 czerwca 1819 roku.

Komisarz Rządowy Wyznań i Oświecenia Dyrektor Generalny Bibliotek Publicz[nych] JW Samuel Bogumił Linde, zjechawszy na dniu onegdajszym²⁰⁰ do tutejszego klasztoru wziął się w przytomności JW JX biskupa opata miejscowego²⁰¹ tudzież JX przeora²⁰², a w asystencji JW Brzychfy²⁰³ pułkownika, dzierżawcy jako wójta gminy ratyń-

c–c Zdanie wtrącone, niedokończone.

d w tym miejscu podpisy (instrukcję podpisali: zastępca prezesa [Z.] Kowalski i sekretarz generalny Radoliński; imiona nie ustalone; jako Z. Kowalski – I. IHNATOWICZ, A. BIERNAT, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa 2003, s. 594).

198 Pełnomocnictwo.

199 AGAD, CWWKP, sygn. 802, s. 59–60.

200 Przedwczorajszym.

201 Antoni Raczyński h. Nałęcz, zob. przyp. 11.

202 Tadeusz Wysocki, zob. przyp. 10.

203 Prawdopodobnie chodzi o płka Franciszka Brzechwę (Brzechffę), zob. przyp. 29.

skiej rewizyją biblioteki przeszło z 5000 książek składającej się, z których na mocy upoważnienia Rządowej Komisji Wyznań i Oświecenia trzy tysiące dwieście odłączył.

Gdy zaś dla braku pak, te odłączone przez Komisarza Rządowego książki, przy nim zapakowane być nie mogły, obowiązał WJP pułkownika, wójta gminy ratyńskiej:

1. Żeby się chciał o takowe paki, beczki albo solówki²⁰⁴ na to zdalnie wystarać lub też, jeżeli inaczej być nie może, przez stolarza w Łądku²⁰⁵ kazał je zrobić, a to na koszt Komisji Rządowej Wyznań i Oświecenia

2. Upoważnia Komisarz Rządowy w-o pułkownika, iż skoro paki do klasztoru przystawione będą, zdjąć może ze drzwi bibliotecznych pieczęć Biblioteki Publi[cznej]

3. Wzywa i obowiązuje Go, żeby odłączone do Warszawy przeznaczone i w. pułkownikowi wskazane książki pod Jego okiem jak najstaranniej popakowane, paki pozabijane, na wierzchu napisem „z Łądu” oznaczone i pieczęcią Jego wójtowską opieczątowane zostały.

Wzywa i obowiązuje na koniec WJP pułkownika, żeby wspomniane paki przez jak najtańszą i najpewniejszą okazją zawiezione były do Włocławka i tam pod okiem w. komisarza obwodu kujawskiego złożone, który je wodną okazją do Biblioteki Publicznej Narodowej w Warszawie²⁰⁶ odeśle. Koszta wszelkie poniesie Komisja Rządowa Wyznań i Oświecenia.

a

4

Kopia doniesienia ks. Tadeusza Wysockiego, przeora zgromadzenia łądzkiego „z interesu supresyjnego. Do prześwietnej Komisji Województwa Kaliskiego”²⁰⁷

Łąd blisko Słupcy d. 28 sier[nia] 1834 r.

Doniesienie względem nakazanego usunięcia z kościoła godłów i znamion narodowych, z prośbą o rezolwowanie²⁰⁸ tego.

a Tu zostały wymienione osoby, które podpisały protokół rewizji: Linde, Brzechwa, Raczyński i Wysocki, z adnotacją „rzetelność zaświadczam”, oraz złożone podpisy komisarzy delegowanych do spisu funduszków duchownych.

204 Rodzaj skrzyni.

205 Ówczesne miasto (obecnie wieś) w obw. konińskim, woj. kaliskim, niedaleko Łądu, własność klasztoru łądzkiego.

206 Biblioteka Publiczna powstała wraz z utworzonym w 1816 r. Królewskim Uniwersytetem Warszawskim. Początkowo organizacyjnie związana z uczelnią; od marca 1818 r. usamodzielniona, zyskała charakter biblioteki publicznej podlegającej bezpośrednio Rządowej Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (zob. też przyp. 26, 28).

207 AGAD, CWWKP, sygn. 801, s. 43–44.

208 Zarządzenie.

Po odebraniu przed kilku dniami okólnika dekanalnego, na zasadzie dyspozycji konsystorskiej, a z wskazania reskryptem Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego z daty w Warszawie, dnia 5 lipca r. b. wydanego, obowiązując rządców kościołów parochialnych i zakonnych o zniesienie godłów i znamion noszących kolory narodowe lub herb kraju, tych usunięcie lub przerobienie pod karami dysponującym, przedłożyć mi przychodzi, iż znajdują się w kościele łądzkim przy klasztorze suprymowanym cystersów, jako to:

1. W monumencie ś.p. JO księcia Krzysztofa Szembeka²⁰⁹ arcybiskupa gnieźnieńskiego, prymasa i pierwszego księcia Królestwa niegdyś Polskiego i W[ielkieGo] X[ię]stwa Litewskiego, poświęcającego kościół łądzki trudnieniem swej godnej osoby w r[oku] p[łańskim] 1743. Na filarze przeciw ambonie będącym, nad portretem księcia Orzeł biały z gipsu wyrobiony, tylko szyją i łbem od ściany odstający, skrzydłami w ścianie filaru połączone, mitrę księżącą i inne znaki pokrywający; jego zniszczenie całą ozdobę pamiątki zgłuzuje, a chociażby inny wynalazek miejsce to zastępował, kosztować będzie, na co funduszu nie masz;

2. Orły dwa jednołbwe nad hełmem chórów zakonnych, snycerskiej roboty z drzewa na dwóch brzegach osadzone, koloru orzechowego, te mogłyby być zdjęte bez wielkiego uszkodzenia;

3. Na wchodzeniu do klasztoru, z strony od opactwa, jakoby w przysionku, odmalowana jest po jednej stronie pamiątka Mieczysława Starego²¹⁰, fundatora, księcia, roku 1145 panującego, polskiego, który wprowadzał cystersów do tego klasztoru łądzkiego, i niżej osoby Jego odmalowanej jest herb Kraju polskiego Orzeł biały, w piersiach jego na tle czerwonym szachownica ukośna, oznaczająca herb klasztoru łądzkiego; zamalowanie jednak tego wymagałoby kosztu.

Uskutecznienie woli tej Komisji Rządowej, reskryptem wskazanej, do mnie, niżej podpisanego ściągać się nie winno, jako tylko dozorczy suprimowanego miejsca. Komisja Rządowa opiekuje się, a rząd jest panem, jeżeliby chciał mieć zniesione te oznaki w kościele łądzkim, niech raczy koszta i entrepreneurą inszego przeznaczyć, a mnie łaskawą rezolucją zasłonić od wyniknąć mogącej zatargi z tego powodu.

Składam najśluszniesze upoważnienie

a

a W tym miejscu podpis ks. Tadeusza Wysockiego, przeora zgromadzenia łądzkiego, oraz poświadczenie podpisem (nieczytelny) zgodności z oryginałem przez sekretarza generalnego Komisji Województwa Kaliskiego.

209 Krzysztof Antoni Szembek (1667–1748), biskup inflancki, poznański, kujawski, od 1739 r. arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski.

210 Mieszko III Stary (1112/1125–1202), wielkopolski książę dzielnicowy, fundator opactwa cystersów w Łądzie.

5

Pismo KRSWiD do Sekretarza Stanu przy Radzie Administracyjnej z 14/26 IX 1848 r. zawierające memoriał hr. Józefy Gutakowskiej w sprawie klasztoru cystersów w Łądzie i opinię o nim²¹¹

a

Warszawa, d. 14/26 września 1848 r.

Przy odezwie JW Pana z d. 8/20 maja r.b. no 21665 otrzymała Komisja Rządowa do opinii memoriał hrabiny Józefy Gutakowskiej do Tronu zaniesiony, w którym przywodzi, że we wsi Łądzie, stanowiącej część dóbr własnością hrabiów Gutakowskich będących, znajduje się kościół, który niegdyś należał do zgromadzenia xx cystersów, w r. 1820²¹² suprymowanego. Kościół ten, zawierający wiele starożytnych pamiątek, nie jest parafialnym, i jeden tylko przy nim mieszka kapłan; ściany samej świątyni i dawnego klasztoru znacznie są uszkodzone i z każdym rokiem coraz bardziej nachylają się do upadku. Pragnąc zatem hrabina Gutakowska ustanowić u siebie na wieczne czasy nabożeństwo za dusze ś.p. siostry swej Księżny Łowickiej i innych członków swojej familii, uprasza, aby kościół rzeczony dozwolonem było zająć oo kapucynom, z jałmużny utrzymującym się, dla których Księżna Łowicka szczególną za życia okazywała przychyłność; familia zaś hrabiów Gutakowskich oświadcza gotowość dawać corocznie pewną ilość produktów dla oo kapucynów i wyznaczyć płacę na odprawianie nabożeństwa za zmarłych. Nadto hrabina Gutakowska uprasza o udzielenie pewnego zasiłku xx kapucynom na koszta restauracji kościoła. W wyjaśnieniu przedmiotu tego Komisja Rządowa ma zaszczyt donieść, że po supresji zgromadzenia xx cystersów w Lendzie pozostały następujące budowle, nie mające dotąd żadnego stałego przeznaczenia:

1. Kościół murowany struktury włoskiej z kopułą nad nawą, dającą oświetlenie wierzchu, dwoma oddzielnymi wieżami, wszystko miedzią pokryte;
2. Klasztor murowany o piętrze w czworobok, łączący się z kościołem, dachówką karpiońską kryty;
3. Nowicjat murowany o piętrze również dachówką karpiońską kryty;
4. Browar murowany pod dachówką;
5. Spichlerz murowany dachówką kryty;
6. Domek murowany przy bramie w podwórzu klasztorne, służący dawniej dla odźwiernego, dachówką kryty;
7. Pałac Opatów z jednym pawilonem, murowany w piętrze dachówką kryty.

Do powyższych zabudowań należą jeszcze:

a W nagłówku występują oznaczenia kancelaryjne, adresat i odbiorca pisma.

211 AGAD, CWWKP, sygn. 801, s. 290–302.

212 Dekret kasacyjny został podpisany 17 IV 1819 r.

Ogrody zawierające powierzchni morgów 2, prę[tów]²¹³ 90; Łąki – 6, 297; Pastwiska – 2, 132.

Kościół a szczególnie zabudowania klasztorne oraz Pałac Opacki, będąc od czasu supresji opuszczonymi, w upływie dwudziestu kilku lat, uległy tak wielkiej dezolacji, iż kosza ich naprawy podług sprawdzenia dopełnionego jeszcze w r. 1843 wynosić mogły 16650 r.s. Prowincjał zgromadzenia oo kapucynów wezwany o zadeklarowanie się, czyliby stosownie do żądania hrabiny Gutakowskiej nie chciał obsadzić zakonnikami klasztoru w Lendzie i utrzymywać w kościele nabożeństwo, gdyby Rząd na to zezwolił, oświadczył protokolarnie, że gotów jest temu zadosyć uczynić pod następującymi warunkami:

1. gdy klasztor ten wraz z kościołem jest znacznie zdezolowany, deklarując przeto nie żądać na restaurację onego funduszu od Rządu, uprasza, aby wolno było zgromadzeniu zbierać na ten cel dobrowolne ofiary;
2. aby wypłacane dotąd z funduszków supresyjnych na utrzymanie nabożeństwa r.s. 150 uiszczane były i na przyszłość oo kapucynom;
3. aby mogli otrzymać z lasów rządowych deputat w drzewie opałowym przynajmniej po 50 sążni corocznie.

Z swojej zaś strony prowincjał zgadza się, stosownie do propozycji biskupa diecezji kujawsko-kaliskiej, na urządzenie w klasztorze lendzkim pomieszczenia dla xx emerytów diecezji kaliskiej, pod warunkiem, aby wyznaczane tymże ze Skarbu zasiłki corocznie, płacone były do rąk i dyspozycji przełożonego klasztoru, na utrzymanie tychże emerytów.

Lecz obok powyższych warunków przełożony zgromadzenia kapucynów zastrzegł, iż w takim tylko razie zgadza się na obsadzenie klasztoru w Lendzie przez członków zgromadzenia kapucynów, jeżeli nie będzie wymaganem, aby jeden z dotychczasowych teź reguły klasztorów był zwiniętym. W takim położeniu rzeczy Komisja Rządowa biorąc na uwagę:

że hrabina Gutakowska z żadną nie deklaruje się przyjąć ofiarą na restaurację kościoła w Lendzie i zabudowań do niego należących, że jakkolwiek ks. prowincjał zakonu kapucyńskiego rozumie potrzebny na cel ten fundusz znaleźć w dobrowolnych składkach, przecież jest to tylko myśl, dla ułatwienia rzeczy przytoczona, która w wykonaniu tem więcej ulec może zawodowi, iż suma na restaurację potrzebna, jeszcze w r. 1845 na r.s. 16650 wyliczona, obecnie przy skutecznieniu robót znacznieszą okazać się może, a jeżeli chybi przypuszczone źródło, naówczas Rząd narażonym byłby na reklamacje dokonania kosztem Skarbu rozpoczętych robót;

że prowincjał kapucynów, pod tym tylko warunkiem przyjąć w posesję swego zgromadzenia klasztor w Lendzie deklaruje, jeżeli nie będzie wymaganem, aby jeden z dotychczasowych klasztorów kapucyńskich był zwinięty; pominąć zaś tej okoliczności nie można, że w podobnym obecnemu przedmiocie Najjaśniejszy Pan, zatwierdzając roz-

213 Historyczna miara długości: 1 pręt nowy polski = 15 stóp = 4,22 m.

porządzenie Rady Administracyjnej z d. 21 lutego/2 marca 1841 r. względem oddania xx reformatom kościoła wraz z zabudowaniami, po suprymowanym zgromadzeniu benedyktynów świętokrzyskich, na Łysej Górze pozostałymi, Najwyżej zastrzec raczył, aby jeden z klasztorów reformackich naówczas istniejących, w zamian zwiniętym został.

Z powyższych zatem powodów Komisja Rządowa za żądaniem hrabiny Gutakowskiej przychylniej opinii wynurzyć nie może.

Nadmienia jednak, iż gdy w skutek Najwyższego spostrzeżenia, względem stosowniejszego pomieszczenia instytutu kks. demerytów Komisja Rządowa zajmuje się obecnie rozpoznaniem stanu wszystkich gmachów po suprymowanych zgromadzeniach zakonnych pozostałych, do liczby których należy także i klasztor w Lendzie. Jeżeli by zatem tenże klasztor wraz z zabudowaniami do niego należącymi przedstawiał korzystniejsze nad inne lokalności warunki dogodnego i stosownego pomieszczenia w nim instytutu demerytów, w takim razie Komisja Rządowa nie zaniedba w swoim czasie przedstawić wniosków swoich w tej mierze Radzie Administracyjnej a na ów czas i budowle zostałyby zasłonięte od wypadku i możność utrzymania nabożeństw w samym kościele była zapewnioną.

Memoriał zwraca się.

b

6

Konotacja dla wyciągnięcia kosztów łożonych na reparacje w kościele i klasztorze łądzkim²¹⁴

1828	2 sierpnia	Za irchę białą, klej i rekwiżyta inne do wyklejenia sześciu miechów u organ	wydało się 13 zł.;
		Organ mistrzowi za klejenie tych miechów i poprawę małych rzeczy w organach, z wiktem	24 zł.;
		Naprawa flizów w kościele za drzwiami od Grobu i u pary ampułek	4 zł.;
1829	10 marca	Od zreperowania 3-ch lichtarzy ołtarzowych cynowych dawno nadpsutych konwisarzowi, z dodaniem cyny	7 zł.;
	1 lipca	Od reperatury trybularza do kadzenia	3 zł.;
1830	15 czerwca	Za lamp 35	4 zł., 3 gr.;
	24 listopada	Od sporządzenia okna w kościele za organami przez wicher wielki wybitego, szyb nowych 20, z wiktem	12 zł.;
1831	11 czerwca	Od naprawy sukien na gradusy pokładanych	9 zł.;
		Od wprawienia szyby półtorataflowej do relikwii św. Urszuli w ołtarzu, przez przypadek obalenia lichtarza stłuczony	3 zł.;
1832	4 stycznia	Od reperatury kociołków dwóch dla wody święconej i dzbanka miedzianego do przynoszenia wody	2 zł., 15 gr.;
	27 października	Od zreperowania na ambonie, i od pręta żelaznego przez 2 belki	9 zł.

Razem: 90 zł., 18 gr.

W Łądzie 27 X 1832 r.

b W tym miejscu adnotacja: „Przyjęto: Dyrektor Główny Prezydujący. Tajny Radca Senator” [podpis nieczytelny] oraz informacja w języku rosyjskim: „Posiedzenie 71 – 8/20 września 1848. 24”

214 AGAD, KWK, sygn. 1108, s. 237.

7

Protokół uszkodzeń zabudowań i kościoła we wsi Łądzie²¹⁵

Działo się na gruncie wsi Łądu w zabudowaniach kościelnych dnia 6/18 maja 1850 r.

Delegowani:

Marjański, burmistrz m. Łądu

Zaleski wójt gminy Ciężęń

Ks. Kierzkiewicz dziekan dekanatu słupeckiego

W wykonaniu rozporządzenia JW radcy tajnego gubernatora cywilnego warszawskiego z dnia 24 lutego/8 marca r. b. nr 30960/8101 objawionego przez reskrypt naczelnika powiatu konińskiego z dnia 28 lutego/12 marca r. b. nr 5824 w dniu dzisiejszym delegowani, przed przystąpieniem do czynności, zażądali od dotychczasowego administratora kościoła w Łądzie księdza Walentego Dębowskiego ostatejnie lub jakiegokolwiek tradycji zabudowań i kościoła, lecz administrator, skoro odmówił udzielenia tejże tradycji, utrzymując że takowej przy objęciu zarządu nie odebrał i skoro dziekan dekanatu takie tłumaczenie poświadczył, zatem delegowani nie wiedząc co było, nie są w stanie sumarycznie wykazać czego brakuje; po dopełnionej więc rewizji i obejrzeniu zabudowań, pałacu i kościoła dostrzegli następujące spustoszenia:

Kościół z zewnątrz.

W kopule przy kościele brak kilkunastu arkuszy miedzi. W tejże kopule brak dwóch kwater okien z szybami.

W samym kościele.

Tafle marmurowe od połowy kościoła są uszkodzone.

Korytarze. Refektarz. Cele. Sala dysput. Kuchnia.

W dawnej kaplicy brak podłogi i popękany z obydwóch stron mur. W refektarzu zimowym uszkodzone mury i powybijane dziury oraz poniszczone framugi. Przy wchodzie z podwórza w połowie korytarza również uszkodzone mury. Od strony kuchni brak podłogi ceglanej w niektórych miejscach. W celach gościnnych, w jednej jest ściana uszkodzona i komin, w drugiej celi brak pieca wśród ściany. Na pierwszym piętrze w ubocznym korytarzu brak części dachu. Podłoga w korytarzach jest z tafli marmurowych, których w posadzce brak sztuk 24. W jednej celi na pierwszym piętrze mur porysowany. W sali dysput sufit i podłoga uszkodzone. W innych celach na pierwszym piętrze zepsute mury i podłogi. W schowaniu na pierwszym piętrze brak podłogi. Brak drzwi i zamka do kilkunastu cel. W nowicjacie zabudowania we wnętrzu uszkodzone i przy jednym oknie zrujnowane.

215 *Ibidem*, sygn. 2068, s. 42–43.

Pałac i zabudowania.

Pałac w kilku częściach uszkodzony przez popękanie muru. Jedne zabudowania, gdzie był browar w części rozebrane, w części opuszczone. Spichrz w stanie zniszczonym, gdzie dach znacznie uszkodzony.

Ogólne zniszczenie.

Brak szyb w całym prawie klasztorze, kościele i zabudowaniach. Brak czystości, porządku i dozoru w całym gmachu.

Więcej do nadmienienia nie było i dlatego protokół niniejszych uszkodzeń przez członków podpisano.

a

a W tym miejscu podpisy osób wymienionych w nagłówku.

Dorota LEWANDOWSKA
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Hereditas Monasteriorum
vol. 5, 2014, s. 65–106

Pokasacyjne losy opactwa cystersów w Łądzie na podstawie
źródeł archiwalnych zachowanych w zespołach akt:
Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego
i *Komisja Województwa Kaliskiego* z zasobu Archiwum Głównego
Akt Dawnych w Warszawie

Streszczenie

Kres wielowiekowej historii klasztoru cystersów w Łądzie, założonego około połowy XII w., przyniosły rozbiory Polski. 30 VI 1818 r. papież Pius VII wydał bullę *Ex imposita Nobis*, wprowadzającą nowy podział diecezji w Królestwie Kongresowym, dostosowując tym samym administrację kościelną do państwowej i uwzględniając propozycję Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego skasowania niektórych klasztorów i ich uposażeń w celu poprawy warunków bytu duchowieństwa świeckiego. Arcybiskup warszawski Franciszek Skarbek-Malczewski podpisał dekret kasacyjny 17 IV 1819 r. Kościół zatrzymał jedynie niewielkie majątki będące źródłem uposażenia probostw i klasztorów, a dochody z przejętych przez skarb Królestwa dóbr kościelnych tworzyły podstawę tzw. Funduszu Ogólno-Religijnego, z którego wypłacano m.in. pensje duchownych. Ofiarą kasaty z 1819 r. padły wszystkie domy zakonne cystersów.

Materiały do dziejów cystersów z Łądu z okresu przedkasacyjnego oraz po wydaniu dekretu z 1819 r. zachowały się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie w dwóch zespołach akt: *Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego* (CWWKP) i *Komisja Województwa Kaliskiego* (KWK). Akta znajdujące się w zespole CWWKP stanowią trzy jednostki zawierające dokumenty z lat 1819 (sygn. 802), 1833–1858 (sygn. 801) i 1835 (sygn. 803). Księga o sygn. 802 zawiera najstarsze dokumenty związane z kasatą opactwa w Łądzie, bezpośrednio związane z dekretem prymasa Malczewskiego, m.in. kopię tego dekretu. W zespole KWK znajduje się natomiast pięć tomów akt dotyczących funduszków skasowanego klasztoru cystersów i opactwa Łądzie z lat 1810–1850.

W omówionych materiałach można wyodrębnić kilka grup problemowych: 1. dokumenty związane z wprowadzaniem kasaty, m.in. protokoły i sprawozdania komisarzy oddelegowanych do Łądu; 2. akta dotyczące stanu zabudowań kościelnych i klasztornych; 3. materiały odnoszące się do zakonników nadal związanych z klasztorem łądzkim, mieszkających tam lub też sprawujących posługę duszpasterskie w okolicznych parafiach; 4. sprawy prowadzone z dłużnikami wobec klasztoru o zapisane na ich dobrach kapitały, spłatę zaległych prowizji czy odzyskanie pożyczonych sum.

W 1850 r. gospodarzami klasztoru łądzkiego zostali kapucyni i zaczął się nowy etap w dziejach łądzkiego klasztoru. Znajdujące się w zasobie AGAD materiały stanowiące spuściznę aktową po tym okresie, zakończonym kolejną kasatą w 1864 r., wymagają jednak odrębnego opracowania.

Słowa kluczowe

cystersi, Łąd, klasztor, kasata, Komisja Województwa Kaliskiego, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego

Dorota LEWANDOWSKA
Central Archives of Historical Records, Warsaw

Hereditas Monasteriorum
vol. 5, 2014, p. 65–106

The post-dissolution fate of the Cistercian Abbey in Łąd on the basis of archive sources preserved in the fonds *Central Religious Authorities of the Kingdom of Poland* and *Commission of the Kalisz Province*, kept in the Central Archives of Historical Records, Warsaw

Summary

The end of the centuries-long history of the Cistercian Abbey in Łąd, founded around mid-12th century, was brought about by the partitions of Poland. On 30 June 1818 Pope Pius VII issued the bull *Ex imposita Nobis*, introducing a new diocesan division in the Congress Kingdom, thus adapting the administrative structure of the Church to that of the state and taking into account a proposal by the Government Commission for Religious Denominations and Public Enlightenment to dissolve some monasteries with their endowments in order to improve the living conditions of the secular clergy. The Archbishop of Warsaw, Franciszek Skarbek-Malczewski signed the dissolution decree on 17 April 1819. The Church retained only small estates which served as endowments for parishes and monasteries; income from the Church property taken over by the Kingdom's treasury was the basis of the so-called General Religious Fund from which salaries of the clergy were paid, for example. The victims of the 1819 dissolution included all monastic houses of the Cistercians.

Documents for the study of the Łąd Cistercians from the pre-dissolution period and after the proclamation of the 1819 decree have been preserved in the Central Archives of Historical Records in Warsaw in two fonds: *Central Religious Authorities of the Kingdom of Poland (CRAKP)* and the *Commission of the Kalisz Province (CKP)*. The records in the CRAKP fonds comprise three units with documents from 1819 (no. 802), 1833–1858 (no. 801) and 1835 (no. 803). The file no. 802 contains the oldest documents relating to the dissolution of the Łąd Abbey and associated directly with Primate Malczewski's decree, including a copy of the decree. The CKP fonds comprises five volumes of records dealing with the funds of the dissolved Cistercian Monastery and Abbey in Łąd from 1810–1850.

The material in question can be divided into several problem groups: 1. documents associated with the introduction of the dissolution, e.g. protocols and reports of the commissioners sent to Łąd; 2. records relating to the condition of the church and monastery buildings; 3. records relating to monastics still associated with the Łąd monastery, living there or providing their pastoral services in nearby parishes; 4. cases involving the monastery's debtors and concerning property-secured loans, payment of commissions in arrears or recovery of sums lent.

In 1850 the Łąd monastery passed to the Capuchins, an event that opened a new era in its history. However, the documents kept in the Central Archives of Historical Records and relating to that period, which ended with another dissolution, in 1864, require a separate analysis.

Keywords

Cistercians, Łąd, monastery, dissolution, Commission of the Kalisz Province, Central Religious Authorities of the Kingdom of Poland